David K. Wyatt



จดหมายเหตุ

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๗ แล ๑๐๘

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ

ให้พิมพ์พระราชทานในการบำเพ็ญพระราชกุศล

เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา

เสด็จทิวงคตมาถึงสัตตมวาร

ณวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

อธิบาย

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูครั้งแรกเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ คราวนั้นเสด็จไปประพาสอินเดีย ขากลับเสด็จแวะเมืองภูเก็ต เมืองพังงา แล้วเสด็จมาขึ้นบกที่เมืองไทรบุรี เสด็จโดยทางสถลมารค ข้ามแหลมมลายูมาลงเรือพระที่นั่งที่เมืองสงขลา กลับมากรุงเทพ ฯ แต่นั้นเสด็จประพาสแต่ทางหัวเมืองชายทเลฝ่ายตวันออกแลหัวเมืองทางฝ่ายเหนือ แต่มิได้มีโอกาศเสด็จลงไปประพาสถึงหัวเมืองทางแหลมมลายูจน พ.ศ. ๒๔๓๑ จึ่งได้เสด็จประพาสอีกครั้ง ๑ มีรายการดังปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุที่พิมพ์ตอนต้นในสมุดเล่มนี้ แต่นั้นก็โปรดเสด็จประพาสหัวเมืองทางแหลมมลายูเนือง ๆ ได้เสด็จอีกหลายคราว รายการเสด็จประพาสครั้งหลัง ๆ มา บางคราวมีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสที่อื่น เช่นเสด็จประพาสชวา ได้พิมพ์แล้ว จดหมายเหตุซึ่งคัดมาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ฉะเพาะแต่รายการเสด็จประพาสยังมิได้เคยรวบรวมพิมพ์ในที่อื่น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์โดยมาก

สารบารพ์

เรื่องเสด็จประพาส คราวรัตนโกสินทรศก ๑๐๗

เรื่องเสด็จประพาส คราวรัตนโกสินทรศก ๑๐๘

พระบรมรูปหมู่ฉายที่เกาะสีชัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕

แต่ซ้ายไปขวา

สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา เมื่อพระชันษาได้ ๓ ปี

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้



จดหมายเหตุ

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๗

การเสด็จประพาสคราวนี้ เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ เสด็จไปประทับแรมอยู่ที่เกาะสีชัง ๑๖ วัน ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถแต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนพระนางเจ้าพระวรราชเทวี ทรงพระประชวร ครั้นอาการพระประชวรคลายแล้วจึงได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองชายทะเลปักษ์ใต้ โดยระยะทางที่กล่าวต่อไปนี้

๏ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ เวลา ๒ ยาม เสด็จพระราชดำเนินลงเรืออุบลบุรพทิศ เปนเรือพระที่นั่ง เรือเวสาตรีเปนเรือพระที่นั่งรอง ที่เกาะสีชัง เพราะเวลาหัวค่ำลมจัดนักได้ใช้จักรออกเรือไปเวลา ๗ ทุ่ม ฝนตกมีคลื่นบ้าง ฯ

๏ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาฑีทอดหน้าเมืองปราณบุรี น้ำ ๓ วาห่างฝั่ง ๔๐ เส้นเศษ เวลาเที่ยงเสด็จพระราชดำเนินลงประทับเรือกรรเชียง แล่นขึ้นไปจนพ้นหมู่บ้านปากน้ำ แล้วเสด็จกลับมาขึ้นทอดพระเนตรที่ตึกหลวง [๑] เวลานั้น

---

๑ ตึกนี้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม ให้สร้างสำหรับเปนที่พักข้าหลวง มีที่ปากน้ำเมืองเพ็ชรบุรี (ทำค้าง) แห่ง ๑ เมืองปราณแห่ง ๑ เมืองชุมพรแห่ง ๑ เมืองสงขลาแห่ง ๑

ฝนตกพรำไปเนือง ๆ เวลาย่าย ๓ โมงเสด็จกลับลงเรือเวลาย่าย ๔ โมง ออกเรือกระบวรจากเมืองปราณบุรี ฯ

๏ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง หยุดเรือพระที่นั่งทอดสมอที่เมืองชุมพร น้ำ ๓๐ ศอกห่างฝั่ง ๒๐ เส้นเศษ เวลา ๕ โมงเศษเสด็จโดยเรือเล็กขึ้นไปตามลำน้ำ แล้วเสด็จกลับลงมาขึ้นที่ตึกหลวง ตึกทั้งสองแห่งอยู่ข้างชำรุดซุดโซมมาก ที่เมืองปราณชำรุดด้วยทำไม่แน่นหนาเอง แต่ที่เมืองชุมพรนี้ชำรุดด้วยเก่าแลไม่ได้ซ่อมแซม แล้วเสด็จพระราชดำเนิรไปข้างหลังตึกจนถึงเขามัทรี และเสด็จประพาสไปตามหมู่บ้านราษฎร เวลาย่ายโมงครึ่งเสด็จกลับลงเรือฝนตกมากไม่มีเวลาหยุดจนค่ำ ใช้จักรเรือออกจากเมืองชุมพรเวลา ๒ ยาม ฯ

๏ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ ทอดที่เกาะพงันด้านตวันออก เวลา ๕ โมงเสด็จขึ้นบกไปที่ลำธารน้ำตก [๑] ย่าย ๒ โมงครึ่งเสด็จกลับลงเรือ ย่าย ๓ โมงออกเรือ แต่ลมตวันตกเฉียงเหนือพัดกล้าฝนตกบ้าง ทอดเรือที่หว่างเกาะสมุยกับเกาะพงันไม่ได้ จึงต้องไปทอดเรือพระที่นั่งที่อ่าวระเวนหรือระแวงริมเกาะสมุย ได้ทอดสมอเวลา ๕ โมงครึ่ง พอฝนหายเสด็จขึ้นบก เสด็จพระราชดำเนิรไปที่สวนจีนแห่งหนึ่ง เสด็จกลับเรือพระที่นั่งเกือบทุ่มหนึ่ง ที่อ่าวนี้ทอดได้ชิดฝั่งห่างประมาณ ๔ เส้น ฯ

---

๑ ธารน้ำตกแห่งนี้ มีปรากฏในแผนที่บอกแต่ว่ามีน้ำจืด ครั้นเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นเปนลำธารใหญ่เปนที่สนุกสบาย จึงพระราชทานนามว่า "ธารเสด็จ" เปนที่โปรดเสด็จประพาสต่อมาจนตลอดรัชกาล

๏ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เลื่อนเรือพระที่นั่งจากอ่าวระแวง มาทอดที่อ่าวหน้าค่ายเกาะสมุยเสด็จขึ้นบก ทรงพระราชดำเนิรไปในสวนจีนกิมยี่ถือ แล้วเสด็จไปวัดขาม ออกจากวัดขามข้ามทุ่งไปทางประมาณ ๒๐ เส้นถึงวัดมะเรศ ซึ่งมีชื่อตั้งเรียกว่าวัดคงคาคีรี ทอดพระเนตรของสำคัญต่าง ๆ ซึ่งเปนของขรัวพุทสอนทำไว้แล้วเสด็จออกจากที่นั้น ข้ามทุ่งไปอีกทุ่งหนึ่งทางประมาณ ๔๐ เส้นถึงเขาเล่ มีวัดเปนวัดสร้างขึ้นใหม่ มีพระบาท ๔ รอยจำลองอยู่ที่ไหล่เขา บนศิลาก้อนใหญ่ ๆ สูงแต่พื้นดินถึงที่พระบาทจำลองประมาณ ๒๓ วา เสด็จกลับจากเขานั้นทรงพระราชดำเนิรเลียบมาตามชายไม้ จนถึงคลองแห้ง ข้ามคลองขึ้นถนน ซึ่งพระยานครศรีธรรมราชทำไว้ มาออกทเลทางสวนพระยานครศรีธรรมราช ประทับเสวยกลางวัน แล้วทรงพระราชดำเนิรเลียบหาดมาลงเรือพระที่นั่งที่เดิม ได้ออกเรือกระบวรเสด็จพระราชดำเนิรเวลาบ่าย ๔ โมง ฯ

๏ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๒๕ นาฑี ถึงปากน้ำเมืองสงขลา ทอดเรือพระที่นั่งหลังเกาะหนูห่างฝั่ง ๖๐ เส้นเศษ หลวงวิเศษภักดี[๑] ผู้ช่วยเมืองสงขลา ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ป่วยเปนฝีอกเนสันมาแต่เมืองแขก กลับมาถึง

๑ หลวงวิเศษภักดี ชม ณสงขลา เปนหลานเจ้าพระยาสงขลา เม่น ภายหลังได้เปนพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

๒ พระยาสงขลา ชุ่ม ณสงขลา บุตรเจ้าพระยาสงขลา สังข์

เมืองสงขลาได้ ๔ วัน ถึงวันอังคาร เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ ถึงอนิจกรรม เวลาย่ายโมง ๓ เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นยกประทับแรมที่ค่ายหลวงที่แหลมทรายเมืองสงขลา เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ เสด็จโดยทางชลมารค ไปขึ้นท่าหน้าจวนเมืองสงขลา ทอดพระเนตรจวนเจ้าเมืองเก่าแลบ้านพระยาสงขลาที่ถึงแก่กรรม แล้วทรงพระราชดำเนิรตามตลาดเลี้ยวตามถนนบ้านขาม แลวัดมัชฌิมาวาส คือวัดกลาง ซึ่งเปนวัดสงฆ์ธรรมยุติกาแล้วกลับลงทางตลาด ไปประทับเรือพระที่นั่งหน้าจวนกลับที่พลับพลาแหลมทราย แรมอยู่คืนหนึ่ง ฯ

๏ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งเสด็จไปเกาะยอในทเลสาบ ขึ้นที่วัดแหลมกระพ้อ ทอดพระเนตรโรงเผาโอ่งอ่าง แล้วทรงพระราชดำเนิรตามถนนข้ามทุ่งไปที่สวนตามเชิงเขา ทางประมาณ ๕๐ เส้น แล้วเสด็จกลับมาที่พลับพลา ทรงพระราชดำริห์ว่าเมืองสงขลาเปนเมืองใหญ่ ได้บังคับบัญชาเมืองแขกหลายเมือง[๑] ไม่มีตัวผู้รักษาเมือง ผู้ช่วยเปนแต่หลวงมีบันดาศักดิ์น้อยไม่สมควร จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งหลวงวิเศษภักดี เปนพระยาสุนทรานุรักษ์ ตำแหน่งผู้ช่วยราชการ ให้เปนผู้รักษาราชการบ้านเมือง ในเวลาที่ไม่มีตัวผู้สำเร็จราชการ โปรดเกล้า ฯ ให้นายพ่วงมหาดเล็ก บุตรพระยาวิเชียรคีรีที่ถึงแก่กรรมเปนหลวงอุดมภักดี[๒] โปรดเกล้า ฯ ให้นายผันมหาดเล็ก บุตรพระอนุรักษ์ภูเบศร์ เปนหลวงบริรักษ์ภูเบนทร์ ผู้ช่วยราชการทั้งสองคน ประทับแรมอยู่ที่เมืองสงขลาอีกคืนหนึ่ง ฯ

---

๑ คือเมืองตรังกานู กับเมืองทั้ง ๗ ซึ่งรวมเปนมณฑลปัตตานีบัดนี้

๒ หลวงอุดมภักดี พ่วง ณสงขลา เดี๋ยวนี้เปนพระยาเพชราภิบาล พระยาหนองจิก

๏ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์บนยอดเขาตังกวน[๑] ทรงพระราชศรัทธาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างศาลาพระวิหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์จะสร้างค้างอยู่ เวลาบ่ายพวกแขกซึ่งคุมเครื่องราชบรรณาการมาคอยอยู่ที่เมืองสงขลา คือพระพิพิธภักดีแลตนกูมหมัดเมืองตานี พระไพร่พ่ายฤทธิ์ กับน้องพระยายะลา นายทัด[๒] ผู้ว่าที่เจ้าเมืองหนองจิก พระดำรงเทวฤทธิ์ ผู้ว่าราชการเมืองเทพา พระมหานุภาพ ผู้ว่าราชการเมืองจะนะ ได้เข้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย เวลาบ่าย ๔ โมง เสด็จไปขึ้นที่หาดหัวเขาแดง ทอดพระเนตรมรหุ่มที่ฝังศพแขกโบราณ แล้วเสด็จมาประทับเรือพระที่นั่ง ได้ใช้จักรจากเมืองสงขลาเกือบทุ่ม ๑ ฯ

๏ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้าสามเสี้ยว ได้ทอดสมอเรือหน้าเมืองกลันตัน น้ำ ๓ วา ห่างฝั่ง ๒๐ เส้นเศษ[๓] พระยาเดชานุชิต พระยากลันตัน พระโยธิประดิษฐ ราชามุดา พระรัษฎาธิบดียุตร ลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งเวลาตรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาสุราภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ แก่พระยาเดชานุชิต แลพระยากลันตัน มัณฑนา

---

๑ พระเจดีย์องค์นี้ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้าง

๒ นายทัด ณสงขลา เปนบุตรเจ้าพระยาสงขลา สังข์ แล้วได้เปนพระยาหนองจิก

๓ เสด็จเมืองกลันตัน เมืองตรังกานครั้งนี้ เปนครั้งแรกที่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จไปถึง เปนเหตุให้ทรงคุ้นเคยสนิทสนมมาแต่ครั้งนี้ ต่อมาก็ได้เสด็จอีกหลายคราว

ภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ แก่รายามุดา แลพระรัษฎาธิบดียุตร ในเวลาเย็นวันนี้เสด็จพระราชดำเนิรทางชลมารคไปทอดพระเนตรที่บ้านปากน้ำเมืองกลันตัน แล้วเสด็จกลับมาแรมในเรือพระที่นั่ง เมืองกลันตันก็ได้จัดการตั้งกองล้อมวง คอยระวังพิทักษ์รักษาราชการอยู่ที่ปากน้ำ เสียงติฆ้องขานกันไปตลอดคืนยังรุ่ง เหมือนอย่างธรรมเนียมหัวเมืองชั้นใน ที่ได้จัดการรับเสด็จพระราชดำเนิรฉนั้น ฯ

๏ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๓ โมงเช้า พระยากลันตัน รายามุดา พระรัษฎาธิบดียุตร คุมเรือคนพายเต็มลำประมาณ ๘๐ ลำ เรือเสาเรือใบประมาณ ๓๐ ลำ คนประมาณพันหนึ่ง ลงมารับเสด็จขึ้นเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงเรือพระที่นั่งโบตสิบสองกรรเชียง พวกเรือแขกตามขึ้นไป ติฆ้องโห่แลขานยาวเกรียวกราวเล่นการเอิกเกริกมาก ขึ้นไปตลอดตามลำน้ำถึงฉนวนน้ำ เวลาเกือบบ่ายโมงหนึ่ง พระยาเดชานุชิต แลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย ลงมาคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าน้ำพร้อมกัน เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไปพักที่พลับพลาซึ่งปลูกใหม่ในเวลากลางคืน พลับพลา ๔ ห้องเฉลียงรอบ กั้นเปนข้างหน้าข้างใน ดาดษร่าออกไปกว้างโดยรอบ ข้างในกั้นฝากว้างขวาง หลังคาใช้กระแชงเตยทั้งสิ้น ดาดหลังคามีเพดานผ้าขาวแลม่านเรียบร้อยพอสมควรแก่เวลาที่ทำ เสด็จประทับรับสั่งพระราชปฏิสัณฐารเจ้าเมืองกรมการบุตรหลานทั่วกันจนเวลาบ่าย ๒ โมง พวกพระยาเดชานุชิต แลพระยากลันตันเข้าไปจัดเตรียมการรับเสด็จในบ้าน ให้รายามุดาแลผู้ช่วยอยู่ประจำที่พลับพลา เวลาบ่าย ๓ โมง

จึงเสด็จพระราชดำเนิรเข้าไปในบ้านพระยากลันตัน ห่างพลับพลาประมาณสามสิบวา พระยาเดชานุชิต พระยากลันตันพร้อมกันคอยอยู่ที่ประตูบ้านชั้นนอก เสด็จพระราชดำเนิรเข้าไปประทับที่หอนั่ง เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนิรทางบกนี้ พระยาเดชานุชิต พระยากลันตัน ได้จัดแขกถือหอกซัดแห่เสด็จเปนกระบวรหน้า ๕๐ คู่ ๑๐๐ คน แต่สมเด็จพระนางเจ้า แลกระบวรพระประเทียบนั้น เสด็จเข้าไปข้างในทีเดียว ภรรยาแลบุตรพระยากลันตันมาคอยรับเสด็จอยู่ประตูหอนั่ง แล้วกราบบังคมทูลพระกรุณา อัญเชิญเสด็จพระราชดำเนิรเข้าไปข้างใน จัดที่รับที่หอกลาง มีเบาะพับอย่างยาว ๆ เหมือนที่นอนปูลาดด้วยเข้มขาบอัดตลัด มีหมอนต่าง ๆ ตั้งอย่างแขก มีขวดน้ำถ้วยแก้วแลสำรับของเลี้ยงตั้งเรียงรายไปดูงามเหมือนอย่างธรรมเนียมโบราณ ที่จัดการรับแขกอย่างไทยกันแต่ก่อนที่กรุงเทพ ฯ ในที่นั้นบุตรภรรยาใหญ่น้อย บ่าวไพร่นั่งแวดล้อมอยู่โดยรอบกว่าสามร้อยคน การต้อนรับของผู้หญิงในเมืองกลันตันเปนอย่างดีหาที่ไหนสู้ไม่ได้ สนิทสนมเปนฉันข้ากับเจ้าเหมือนแม่เรือนที่ช่างต้อนรับผู้ใหญ่อย่างดี ตัวพระยาเดชานุชิตแลพระยากลันตันเองเปนผู้รินน้ำแลยกเครื่องเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ภรรยาน้อย ๆ เปนผู้ตั้งเครื่อง ภรรยาใหญ่ซึ่งเปนมารดาพระยากลันตันเปนผู้เข้ามาจัดสรรค์เครื่องตั้งแต่งให้เสวย บุตรสาวซึ่งเปนภรรยาพระยาตานีมานั่งถวายอยู่งาร รินน้ำร้อนน้ำชาทูลเกล้า ฯ ถวาย เครื่องคาวหวานในเมืองกลันตันนี้ จัดตามแบบไทยอย่างโบราณแปลกกว่าสำรับอย่างไทยทุกวันนี้เปนอันมาก คือในสำรับตั้งจานเชิงซ้อนกันขึ้น

ไปหลายชั้น โต๊ะเงินย่อม ๆ ซึ่งเป่นอย่างโต๊ะเคียงก็มีจานเรียงซ้อน ๆ กันขึ้นไปโต๊ะหนึ่งถึง ๔๐ จาน มีขนมต่าง ๆ ซ้อนกันถึง ๔๐ อย่าง ของคาวก็ซ้อนเช่นนั้นเหมือนกัน แต่ใช้โต๊ะทองเหลืองอย่างแขกตอคอด ๆ ทั้งสิ้น สำรับที่เลี้ยงนั้นก็มากหลายร้อยสำรับ ตั้งดาดดื่นเต็มไป เมื่อมอบการให้ผู้หญิงดูเลี้ยงข้างในแล้ว พวกผู้ชายออกไปเลี้ยงเจ้านายแลข้าราชการข้างหน้า ตั้งแต่เจ้าเมืองลงไปตลอดจนศรีตวันกรมการ แสดงความเคารพนบนอบโดยความสวามิภักดิ์ซื่อสัตย์สุจริต แลเข้าเลี้ยงดูเองเหมือนอย่างรับรองผู้ที่คุ้นเคยชอบพอกันอย่างสนิท ครั้นเสวยเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนิรไปทอดพระเนตรตลาดจนบ่าย ๕ โมงครึ่งจึงเสด็จกลับเรือ พระยาเดชานุชิต พระยากลันตัน แลรายามุดา ผู้ช่วย ตามลงมาส่งเสด็จ แต่พเอิญถูกเวลาคลื่นจัดเรือแขกออกไม่ได้ ต้องรออยู่ที่หาดปากอ่าว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เชิญสิ่งของบำเหน็จขึ้นไปพระราชทาน พระยาเดชานุชิต พระยากลันตัน รายามุดา แลพระรัษฎา ทั้ง ๔ คน เรือพระที่นั่งทอดรอข้าราชการตามเสด็จที่ไปเรือแขกไปติดคลื่นอยู่ กว่าจะลงมาพร้อมกันได้หมดเวลา ๕ ทุ่ม จึงได้ออกเรือกระบวรเสด็จจากปากน้ำเมืองกลันตัน ฯ

๏ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ ถึงเมืองตรังกานู ๓ โมงเช้า ๔๐ นาฑี

ครั้นเวลาบ่าย ๖ โมง พระยาตรังกานูลงมาในเรือลำหนึ่ง รายามุดาลงมาลำหนึ่ง มีกรมการผู้ใหญ่ลงมาด้วยหลายคน บรรดา

พวกที่ลงมานั้นปลดกฤชเสียมิได้เหน็บ เพราะเกรงจะผิดธรรมเนียมไทย มีเรือตามมาด้วย ๓ ลำ คนประมาน ๑๐๐ เศษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เข้าเฝ้าที่เรือพระที่นั่งเวสาตรี พระราชทานตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ มหาสุราภรณ์แก่พระยาตรังกานู แลพระราชทานสัญญาบัตรกับตรามัณฑนาภรณ์แก่รายามุดา แล้วกลับขึ้นไป เวลาบ่าย ๔ โมงมีเรือแห่ลงมา ๑๕ ลำ ๑๖ ลำ คนประมาณ ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน เสด็จพระราชดำเนิร ทรงเรือพระที่นั่ง ๑๒ กรรเชียงไปเข้าปากน้ำ เมืองตรังกานูตั้งอยู่ใกล้ทเล เรือติกรรเชียงขึ้นไปสัก ๓๐ นาฑีก็ถึงสพานหน้าพลับพลา ซึ่งปลูกไว้ถัดแหลมทรายปากอ่าวเข้าไปหน่อยหนึ่ง พระยาตรังกานู รายามุดา ศรีตวันกรมการลงมาคอยรับอยู่ที่สพานน้ำขึ้นไปประทับบนพลับพลา พลับพลานั้นทำเปน ๕ ห้องเฉลียงรอบใหญ่กว้างกว่าที่เมืองกลันตัน มีปรำแลกั้นฝารอบล้วนแล้วด้วยกระแชงเตยทั้งสิ้น ประทับอยู่ที่พลับพลาครู่หนึ่งแล้วก็เสด็จพระราชดำเนิรทรงเรือพระที่นั่งไปขึ้นหน้าบ้านพระยาตรังกานู ตัวพระยาตรังกานูศรีตวันกรมการไปคอยรับอยู่ที่ท่า แต่ท่านั้นประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้นถึงกำแพงบ้านเจ้าเมือง ที่เมืองตรังกานูนี้ก็ได้จัดแขกถือหอกซัดแห่เปนกระบวรหน้าด้วยเหมือนกัน เสด็จพระราชดำเนิรถึงหอนั่งแล้ว พระยาตรังกานูก็กราบบังคมทูลพระกรุณา อัญเชิญเสด็จเข้าไปข้างในมีพวกผู้หญิงนั่งประชุมอยู่ในเรือนหลังกลาง แลหลังข้างตวันออกซึ่งจัดไว้เปนที่รับนั้นประมาณสัก ๒๐๐ คน สวมเสื้อแลคลุมศีร์ษะทั้งสิ้น ตนกูสเบีย

น้องสาวสุลต่านมหมุด ซึ่งเคยเข้าไปถวายตัวทำราชการอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เปนล่าม การเลี้ยงนั้นตั้งโต๊ะฝรั่ง ใช้โต๊ะกลมแล้วตั้งกับเข้าซ้อน ๆ ขึ้นไปอย่างแขก กับเข้าใช้จานฝรั่งโต ๆ

ครั้นเสวยแล้วรับสั่งข้อราชการต่าง ๆ กับพระยาตรังกานูอยู่จนเวลาจวนค่ำ จึงได้เสด็จกลับเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาบ่ายโมง ๑ เสด็จทรงเรือพระที่นั่งเล็ก มีเรือแห่ ๑๒ ลำ พระยาตรังกานูลงเรือนำไป ตึกรรเชียงขึ้นไปตามลำน้ำจนสุดบ้านเรือนที่เปนหมู่ใหญ่ กลับลงมาประทับท่าเสด็จขึ้นสพานที่ริมบ้านกัปตันจีน ทรงพระราชดำเนิรไปตามตลาดจีนมีตึกกับเรือนจากปะปนกัน แล้วเลี้ยวไปข้ามอ่าวแต่น้ำแห้งในระหว่างบ้านเรือนอีกหน่อยหนึ่ง จึงถึงตลาดแขกขายของสดคาวผลไม้แลผ้าปนกันไป ถนนที่ในเมืองตรังกานูนี้เปนถนนตัดใหม่ เมื่อเวลาไฟไหม้แล้วกว้างถึง ๔ วา ๕ วา บ้านเรือนก็ดูแน่นหนา ของขายในตลาดมีผลไม้มากกว่าทุกเมือง ลูกลางสาดเหรียญหนึ่งกองโตเกือบจะถึงพันลูก มีมังคุด แลลูกดุกู เหมือนลางสาดแต่เปลือกหนาปอกล่อนแลรสหวานกว่าลางสาด แลมะไฟอย่างใหญ่ชาวนครเรียกว่าลูกรามะแขทั้งมะไฟอย่างเล็ก เงาะส้มตรังกานูเต็มไปทั้งตลาด เดิรไปจนสุดถนนถึงคุโมมรฮุม ซึ่งเปนที่ฝังศพเจ้าเมืองแต่ก่อนกับพวกญาติวงศ์ เลี้ยวลงทางถนนมาเข้าประตูกำแพงข้างบ้านพระยาตรังกานู ประทับที่หอนั่งอีก พระยาตรังกานูกับพวกผู้หญิงพวกกรมการ ตั้งแต่ผู้ใหญ่ตลอดถึงผู้น้อย มีกิริยาสวามิภักดิในพระเจ้าอยู่หัวสนิทสนมแขงแรง

ทุกคน พาพวกญาติพี่น้องมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททีละคน ประทับอยู่ในที่นั้นจนเวลาบ่ายเกือบ ๔ โมง จึ่งได้เสด็จกลับมาเรือพระที่นั่ง พระยาตรังกานูแลรายามุดาตามเสด็จพระราชดำเนิรลงมาส่งเสด็จแลขึ้นเฝ้าบนเรือพระที่นั่งเวลาตรีแต่ผู้เดียว แลได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเปนการแสดงความซื่อสัตย์สุจริตโดยสนิทสนมมาก ครั้นเสด็จพระราชดำเนิรมาเรืออุบลบุรพทิศ ก็พายเรือตามเข้ามาส่งของถวาย เวลาจะถอยเรือออกไปห่างสพาน ก็ถวายบังคมอย่างธรรมเนียมไทยโบราณ แล้วลอยเรือคอยส่งอยู่จนออกเรือพระที่นั่งไป ได้ออกจากเมืองตรังกานูเวลาบ่าย ๕ โมง แล่นเรือกลับขึ้นข้างเหนือ เวลา ๕ ทุ่มทอดสมอที่อ่าวเกาะริดังแขวงเมืองตรังกานูหน้าตวันตก ฯ

๏ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง เลื่อนเรือเข้าไปในอ่าวเกาะริดังข้างใต้ ท่วงทีประเทศพื้นที่คล้ายสลักเพ็ชรที่เกาะช้างแขวงเมืองตราดทางตวันออก แต่มีเขามอเล็ก ๆ น้อย ๆ แลเกาะเล็กน้อยมาก น้ำในทเลใสสนิทพื้นเปนทรายขาวชักให้เปนสีน้ำงามอย่างยิ่ง แลเห็นปะกะรังและปลาใหญ่ซึ่งว่ายอยู่ใต้น้ำลึกถึง ๕ วา ๖ วา เสด็จลงทรงเรือเล็ก ไปเข้าคลองคล้ายกับคลองที่จะไปบ้านหลวงสลักเพ็ชร ไปติดต้นไม้ล้มทับคลองเสียต้องกลับออกมาขึ้นที่หาดใต้ คลองนั้นมีบ้านคนทำปลา มีต้นมะพร้าวมาก ต้นมะพร้าวนั้นเที่ยวหยอดไปตามซอกเขาเล็ก ๆ ที่มีศิลา ๒ ก้อน ๓ ก้อนก็มีต้นมะพร้าว แล้วเสด็จลงจากที่หาดนั้นไปทอดพระเนตรที่ธารน้ำ แต่เปนธารเล็ก ๆ แล้วเสด็จกลับมาทรงเรือ ออกจากอ่าวใหญ่ไปประทับอีกอ่าวหนึ่งข้างทิศ

ตวันออกเฉียงเหนือ เสด็จขึ้นบกทรงพระราชดำเนินเข้าไปตามรอยทางคนถึงที่บ้านคนทำนาเข้าไร่ นายอำเภอแขกรับเสด็จแขงแรง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ได้ออกจากเกาะริดังในเวลาเที่ยง ๆ

๏ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง ทอดสมอหน้าเมืองตานี พอเรือพระที่นั่งถึงที่เรือพวกแขกทั้งปวงก็ลงมาถึงที่เรือเวสาตรี ผู้ที่มานั้นเมืองตานี ตัวพระยาตานีถึงแก่อนิจกรรมเสียแล้วยังไม่มีเจ้าเมือง พระศรีบุรีรัฐพินิจว่าราชการแทน ๑ พระพิพิธภักดี ๑ เมืองยิริง พระยายิริง ๑ พระโยธานุประดิษฐ ๑ เมืองสาย พระยาสาย ๑ พระวิเศษวังศา ๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราภัทราภรณ์ผู้ช่วยทั้ง ๕ คน

ในวันนี้ตรงกับวันประสูติสมเด็จพระนางเจ้า[๑] ๆ[๒] เวลาเที่ยงพอพวกหัวเมืองแขกกลับจากที่เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทแล้ว เรือเวสาตรีสลุต ๒๑ นัด เวลาบ่ายโมง ๑ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมืองตานี บ่าย ๒ โมงเลี้ยวถึงท่า ศรีสวันกรมการลงมาคอยรับอยู่ที่ท่าข้างหนึ่ง ๆ มีโรงยาวตั้งโต๊ะเครื่องบูชา พวกบุตรภรรยาญาติพี่น้องเจ้าเมืองตานีเมืองสายลงมารับอยู่ที่ท่าพร้อมกันเปนผู้หญิงทั้งหมดกว่า ๒๐๐ คน ทรงพระราชดำเนินขึ้นไปตามถนนตลาดแขกขายของสองข้าง จนถึงพลับพลาหน้าบ้านพระยาตานี ระยะทางสัก ๗ เส้น ๘ เส้น พลับพลาทำมุขลดมีเฉลียงหลัง ๑ ข้างในเปนหลังยาวหลัง ๑ ฝีมือทำอย่างเรียบร้อยมาก คนในเมืองตานีนั้นเปนไทยเช่นเมืองสงขลามีมาก

---

๑ สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า ๒ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

การเลี้ยงดูทั้งนี้ก็ทำท่าทางเหมือนเกาะเมืองกลันตันเปนแบบเดียวกัน แต่มีเลี้ยงเปนของหวานน้ำร้อนน้ำชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่หอนั่งพระยาตานี แลเสด็จกลับทางเดิม ทรงเรือพระที่นั่งล่องมาประทับขึ้นที่วัดตานี เสด็จทอดพระเนตรในโบสถ์ ซึ่งกระทำแล้วใหม่เปนอย่างจีนมาก พระพุทธรูปก็ทำใหม่ทั้งกระแล้ว มีพระอยู่ ๑๔ รูป ทรงทราบว่าการถือน้ำประจำปี เจ้าเมืองกรมการประชุมถือน้ำที่วัดนี้ทุกคราว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินให้ทำศาลาเปนการเปรียญ เปนที่สำหรับเด็กเรียนหนังสือด้วย แลให้เปนที่สำหรับเจ้าเมืองกรมการมาประชุมถือน้ำ แทนศาลาหลังคาจากของเก่า เสด็จกลับจากวัดล่องลงไป ประทับขึ้นที่แพพลับพลาที่ตลาดจีนซึ่งเขาช่วยกันทำ คือแพเปนของพระศรีบุรีรัฐ ตัวเรือนบนแพเปนของพระพิพิธภักดี ผ้าที่หุ้มที่ดาดเปนของกปิตัน เสด็จพระราชดำเนินจากแพ เสด็จเข้าประตูบ้านจีนตรงไปจนถึงศาลาเจ้าซูกึง แลเปนประตูข้างตวันตก เพราะจีนที่นี่ต้องอยู่ในเขตแขกแต่ก่อนเขา หาไม่พวกแขกข่มเหง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยยังชั่วขึ้น จึงได้ตั้งตลาดติดไปตามริมน้ำอีกแถวหนึ่ง มีตึกใหม่ ๆ สร้างขึ้นอีกบ้าง เสด็จกลับมาจากหมู่บ้านจีนเลี้ยวไปตามตลาดริมคลองจนตลอดแล้ว เสด็จมาลงเรือพระที่นั่งแพล่องออกมา เปนเวลาน้ำลง เรือติดตื้นตามร่องต้องเข็น แต่การที่ร่องเสียนั้นเขาก็จัดเต็มมือ จนถึงต้องขุดเลนให้เปนร่องออกมาปักกรุย ๒ ข้าง ต้องเข็นอยู่หน่อยเดียว เสด็จถึงเรือพระที่นั่งเวลาทุ่ม ๑ พวกแขกที่ตามลงมาส่งเสด็จนั้น คือพระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดี พระยาสาย พระยายริ่ง ผู้ช่วยเมืองยริ่ง ๒ คน บุตรพระยาตานี ๒ คน

---

๑ ชื่อจูเหลา ต่อมาได้พระราชทานสัญญาบัตร เปนหลวงจีนคณานุรักษ

พระยาพิทักษ์ธานี ผู้ช่วยเมืองสายอีกคนหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ลงมาแต่แรกนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราภัทราภรณ์ กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ซึ่งพระยาสายบุรี พระยายิริงได้รับพระราชทานตรามัณฑนาภรณ์มาแต่ก่อนนั้นเปนจุลสุราภรณ์ ยามหนึ่งได้ใช้จักรเรือกระบวรออกจากเมืองตานีตรงมาเมืองนครศรีธรรมราช ฯ

๏ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงถึงที่จอดเรือเมืองนครศรีธรรมราช พระยานครศรีธรรมราช[๑] ลงมารับเสด็จ ฯ

๏ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ เสด็จทรงเรือเก๋งพั้งพระยานครจัดลงมารับเสด็จ เจ้านายแลข้าราชการที่ตามเสด็จก็ไปด้วยเรือเมืองนครทั้งนั้น ด้วยปากอ่าวแลน้ำปากพญาทางขึ้นไปเมืองนครน้ำตื้นด้วยทางก็ไกลด้วย เสด็จไปแต่เรือพระที่นั่งเกือบ ๕ ชั่วโมงจึงได้ถึงท่าโพธิ์ซึ่งเปนท่าเสด็จขึ้นบก พระยานครจัดกระบวรรถรับเสด็จไปทางถนนท่าแพ ทางประมาณ ๒๐ เส้นถึงพลับพลาประทับแรมที่หน้าเมือง เมืองนคร ฯ ตั้งบนที่ดอนเปนคันยาวแต่เหนือลงไปใต้ เรียกว่า "หาดทรายแก้ว" เปนท้องนาที่ลุ่มทั้งสองข้าง เมืองมีป้อมกำแพงสร้างไว้แต่ครั้งกรุงเก่า มีของโบราณอยู่ในเมืองหลายอย่าง ฯ

๏ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ เสด็จประพาสในเมืองนครศรีธรรมราช คือเทวสถาน อยู่ ๒ ข้างทางที่เข้าไป เปนสถานพระอิศวรสถาน ๑ สถานพระนารายน์สถาน ๑ มีพราหมณ์ซึ่งสืบสกุลมา

---

๑ พระยานคร หนูพร้อม ณนคร ภายหลังเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

แต่โบราณอยู่ประจำ แลมาคอยรับเสด็จถวายน้ำสังข์ณที่นั้น ต่อเทวสถานไปถึงจวนผู้สำเร็จราชการเมือง มีหอพระสิหิงค์อยู่ในจวน เสด็จบูชาพระสิหิงค์แลทอดพระเนตรจวน เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ ธิดาของเจ้าพระยานครน้อย ซึ่งกราบถวายบังคมลาออกมาอยู่บ้านเดิมณเมืองนครมารับเสด็จ แล้วเสด็จไปยังวัดมหาธาตุ ซึ่งอยู่เกือบสุดเมืองข้างด้านใต้ เปนวัดโบราณใหญ่โต องค์พระมหาธาตุเปนรูปพระเจดีย์ลังกาหุ้มทองคำแต่ปลีขึ้นไปจนถึงยอด นับถือกันว่าศักดิ์สิทธินัก เสด็จไปนมัสการแลเวียนเทียนพระมหาธาตุ แล้วโปรดให้มีมหรศพสมโภชวัน ๑ ๆ

๏ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ เสด็จจากเมืองนครศรีธรรมราชกลับมาลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาบ่ายออกเรือ

ระยะทางเสด็จประพาสต่อนี้ไปอีก ๒ วัน ที่ปรากฏในหนังสือราชกิจจานุเบกษาย่นย่อนัก บอกแต่ว่าวันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ กำหนดจะถึงเมืองหลังสวน วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ประพาสเขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา มีความพิสดารต่อเมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ว่า

วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก เวลาบ่ายโมง ๑ เรือพระที่นั่งข้ามสันดอนเข้ามาเวลาบ่าย ๒ โมง ถึงพระสมุทเจดีย์ทอดเรือพระที่นั่ง แล้วเสด็จขึ้นบนเกาะพระสมุทเจดีย์ ทรงปิดทองพระพุทธรูปในวิหาร ๓ องค์ มีพิณพาทย์ประโคม แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาฑี เดิรเรือพระที่นั่งออกจากเมือง

สมุทปราการ เวลาทุ่ม ๓ ถึงหน้าท่าราชวรดิษฐ เรือพระที่นั่งเข้าเทียบท่าไม่ได้ด้วยน้ำขึ้นเชี่ยว ต้องทอดเรือพระที่นั่งกลางน้ำหน้าท่าราชวรดิษฐ เสด็จลงเรือพระที่นั่งเก๋งมาขึ้นท่าราชวรดิษฐ ประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ดำรัสกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ แลโปรดเกล้า ฯ พระราชทานกฤชซึ่งทรงได้มาแต่แขกเมืององค์ละเล่ม แล้วเสด็จไปประทับตรัสกับเจ้าพระยาพลเทพที่ข้าราชการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทครู่หนึ่ง แล้วเสด็จขึ้นพระราชยานเสด็จพระราชดำเนินมาประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงจุดเทียนนมัสการในการสวดมนต์ที่จะยกพระมหาเศวตฉัตร สมเด็จพระพุฒาจารย์ถวายศีล แล้วสมเด็จพระพุฒาจารย์ พระราชาคณะผู้ใหญ่รวม ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ เสด็จมาประทับตรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์อีกครู่หนึ่งเสด็จขึ้น ฯ

สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา

ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙



จดหมายเหตุเสด็จประพาส

คราว ร.ศ. ๑๐๘

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การเสด็จพระราชดำเนินประพาสครั้งนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดีบัญชาการทั้งปวงสิทธิขาดทั่วไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ว่าการทหาร เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่สมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกระลาโหม พระยาภาสกรวงศ ที่เกษตราธิบดี เปนผู้รักษาพระนคร[๑] ซึ่งได้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเปนนิจทุกวันไป การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใดร้อนเร็ว หรือเปนการไม่สำคัญ ก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นตื่นเต้นประการใดเลย

ประกาศณวันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

๑ ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดี สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กระทรวงมุรธาธร กับ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กระทรวงธรรมการไปตามเสด็จ

จดหมายเหตุการเสด็จประพาส

๏ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๑๐๘ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงจากพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทับพระราชยานเสด็จโดยขบวรแห่นำตามเสด็จออกประตูพิมานไชยศรี ไปประทับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระอุโบสถ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการเข้าพรรษา แล้วเสด็จมาประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ตรัสกับพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการที่มาส่งเสด็จครู่หนึ่ง แล้วเสด็จไปท่าราชวรดิษฐ์ ประทับเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี พระวรราชเทวี พระอรรคชายาเธอ พระราชบริพารฝ่ายใน เรือเวสาตรีเปนเรือพระที่นั่งรองออกเรือพระที่นั่งแล่นไปตามลำน้ำ ขึ้นไปกลับหน้าวัดเทวราชกุญชรแล้วล่องลงปากน้ำเจ้าพระยา หยุดเรือพระที่นั่ง ให้เจ้าเมืองกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทแลพระราชทานธูปเทียนไปบูชาพระสมุทเจดีย์แล้ว เวลาบ่ายเกือบ ๔ โมงได้เวลาน้ำขึ้น ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสมุทปราการข้ามสันดอนแล่นออกทเลไปทางตวันตก เวลาตอนค่ำนั้นมีลมจัด แต่คลื่นไม่สู้มากนักฯ

๏ วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงเศษ หยุดเรือพระที่นั่งที่อ่าวเกาะหลักห่างฝั่งประมาณ ๕๐ เส้น อ่าวนี้กว้างประมาณ ๓ ไมล์ แลดูฝั่งข้างในเห็นเขาติดเปนเทือกยาวเหมือนเมืองปราณ ที่ริมหาดมีเขาหัวแหลมทั้งข้างเหนือข้างใต้ ที่ตรงเขาเลาหมวกปลายแหลมข้างใต้ออกมามีเกาะอยู่ใกล้ๆ กัน ๓ เกาะ ใน ๓ เกาะนั้น เกาะหนึ่งที่เรียกว่าเกาะหลัก

เปนชื่อของอ่าวนั้น กลางพื้นกลางอ่าวมีเขาลูกหนึ่งอยู่ริมหาดทรายตรงยอดเปนช่องทลุโต เรียกว่าเขาช่องกระจก

เวลาเช้า ๒ โมงเสด็จขึ้นบก เปนเวลาน้ำลงมีหาดทรายมูลเปือกยื่นออกมาในน้ำยาว ต้องเสด็จประทับเรือพระที่นั่งเล็กเข็นขึ้นไปจึงถึงฝั่ง มีบ้านเรือนคนประมาณ ๑๐๐ หลัง มีวัด ๆ หนึ่ง คนอยู่ที่นี่ตัดฝางตัดไม้ขายเปนพื้น ประทับอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่ายมีลมแลคลื่นด้วยฝนตกบนฝั่ง เวลาเย็นคลื่นค่อยสงบลง แต่ลมยังพัดจัดอยู่จึงให้ประทับแรมอยู่ที่นั้น ค่ำวันนี้มีจันทรุปราคาจับเวลา ๙ ทุ่ม ๒๑ นาที ชาวบ้านยิงปืน แลที่วัดตีกลองออกเรือพระที่นั่งเวลา ๑๐ ทุ่ม ฯ

๏ วันที่ ๑๓ เวลาเช้าลมจัด แต่ไม่มีคลื่น ต่อกลางวันจึงมีคลื่นเวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองชุมพร วันนี้ฝนตกมัวครึ้มไปวันยังค่ำ บ่าย ๕ โมงเศษจึงเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง ไปประทับบนบกที่หน้าตึกปากน้ำ พระยาชุมพรกับพระยาวิชิตภักดี ผู้ว่าราชการเมืองไชยา[๑] มาคอยรับเสด็จ ตกแต่งที่ตึกนั้นเปนการเรียบร้อยดี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นทอดพระเนตรบนตึกแล้ว กลับมาประทับเรือพระที่นั่ง ฝนตกพรำไปเสมอ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง มีคลื่นแต่ลมสงบ ฯ

๏ วันที่ ๑๔ เวลาเช้าโมงเศษถึงเกาะง่าม เรือพระที่นั่งทอดได้ใกล้เกาะหน้าตวันออก ที่ปากถ้ำเปนโพรง ๆ ที่เขานั้นมีต้นไม้น้อยมีศิลา

---

๑ **พระยาชุมพรชื่อยัง พระยาไชยาชื่อขำ ต้นสกุลศรียาภัย ภายหลังเปนพระยาวจีสัตยารักษ์**

มากเสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งกรรเชียงเข้าไปใกล้ปากถ้ำที่ลงถึงน้ำซึ่งเรือเคยเข้าไปได้แต่ก่อนนั้น มีก้อนศิลาตกมาขวางเสียเรือพระที่นั่งเข้าไม่ได้ จะเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นก็ยากเพราะมีคลื่น จึงเสด็จโดยเรือพระที่นั่งกรรเชียงอ้อมไปรอบเกาะ มีทับเล็ก ๆ ปลูกไว้ตามก้อนศิลาสำหรับคนรักษาเกาะอาศรัยเฝ้ารังนกหลายหลัง ที่ย่านกลางเกาะเปนที่ประชุมชน มีทับอย่างเขื่อง ๆ หลายหลัง แลมีศาลเจ้าก่ออิฐหลังเล็ก ๆ หลังหนึ่งตั้งอยู่บนไหล่เขา ที่ริมน้ำตรงนั้นลงมามีถ้ำรังนกถ้ำหนึ่งมีรังนกประมาณ ๓๐ รัง ๔๐ รัง รังนกที่เกาะง่ามนี้ขาวบริสุทธดี ขายราคาแพงกว่ารังนกที่อื่น ๆ เจ้าภาษีว่าจีนมักซื้อส่งไปเมืองปักกิ่ง

เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือพระที่นั่ง ฝนตกแลมืดครึ้มไม่มีแดดเลย เวลาเช้า ๕ โมงเศษถึงเกาะลังกาจิ๋ว ซึ่งพระยาไชยาจัดรับเสด็จ รูปร่างเกาะคล้ายกันกับเกาะง่าม แต่ที่นี่มีหาดยาวท่วงทีดีกว่ามาก เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปที่ด้านเหนือมีถ้ำสองช่อง ช่องข้างตวันตกเรือ ๑๒ กรรเชียงเข้าไปได้พอหมดลำ แลมีซอกพอเรือเล็กออกไปตกทเลข้างนอกได้อีกช่องหนึ่ง มีรังนกอยู่บ้างเล็กน้อย ออกเรือพระที่นั่งกรรเชียงจากถ้ำนั้นมาเข้าถ้ำข้างตวันออก เรือพระที่นั่งเข้าไปได้เหมือนกันแต่ระยะทางยาวต้องใช้เรือทอดเปนสพานเข้าไปอีกลำหนึ่ง ถ้ำนี้ใหญ่กว้าง มีปล่องแสงสว่างสองปล่อง นกจับอยู่มากในที่นี้ ทอดพระเนตรครู่หนึ่งแล้วอ้อมไปหน้าตวันตก เสด็จขึ้นที่หาด แต่เปนหาดมีปะการังขึ้นยาก เขาทำปรำไว้รับเสด็จ มีถ้ำเล็ก ๆ เรียงไป ๓ ถ้ำ

ถ้ำกลางเรียกถ้ำคลองควาย มีรังนกที่ขาวบริสุทธิประมาณ ๑๐๐ รัง ต่อไปเปนถ้ำใหญ่หน่อยหนึ่งเรียกว่าถ้ำน้ำ เวลาน้ำขึ้นถึงพื้นถ้ำ หน้าถ้ำเปิดแสงสว่างเข้าได้ตลอด ในนั้นมีรังนกหลายพันติดกันไปทั้งนั้น ดูงามมาก เวลาบ่าย ๓ โมงเศษจึงเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ใช้จักรต่อไป ฝนตกประปราย คลื่นราบ เวลาย่ำค่ำครึ่งหยุดเรือพระที่นั่งที่อ่าวหาดรีเกาะกุลา มีเรือนโรงสัก ๖–๗ หลัง ราษฎรพวกนั้นตัดไม้ตัดหวายแลทำไต้ขาย ที่หน้าอ่าวมีเกาะรายไปหลายเกาะ ล้วนแต่เกาะรังนกทั้งนั้น มีลำธารน้ำจืดไหลลงมาจนถึงหาดทรายแห่งหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๕ เวลาเช้าเสด็จขึ้นประพาสที่หาดครู่หนึ่ง แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง จะเสด็จไปขึ้นหาดอื่นพอฝนตก ได้ออกเรือพระที่นั่งเช้า ๔ โมง มีลมพัดหนาว แต่ออกเรือพระที่นั่งจนเที่ยงฝนไม่ตก บ่าย ๓ โมงครึ่งถึงเกาะช่องอ่างทอง ทอดสมอเรือพระที่นั่งใกล้เกาะงัวตาหลับ เวลาเย็นเสด็จลงเรือพระที่นั่งไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหลับ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปขึ้นหาดงัวตาหลำ ซึ่งเปนที่พวกรังนกอยู่ ถ้ำรังนกที่ถ้ำเกาะงัวตาหลำนี้เปนมากกว่าทุกตำบล แต่ไม่เปนรังนกอย่างดีที่เดียวนัก ทางที่จะขึ้นไปปากถ้ำ ต้องขึ้นเขาถึง ๒ ชั่วโมง ๓ ชั่วโมง แล้วต้องลงทางปากปล่องกระไดถึง ๙๐ คั่น เวลาค่ำเสด็จกลับมาเรือพระที่นั่ง เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๖ เวลา ๓ โมงเช้าถึงเกาะพงันทอดสมอที่อ่าว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบกไปตามลำธารถึงที่จาฤก (จ.ป.ร. ที่ ๑ ซึ่งทรงจาฤก) ครั้งก่อนแล้ว โปรดให้จาฤกศักราช ๑๒๕๑ เติมลงอีกบันทัดหนึ่ง แล้ว

เสด็จพระราชดำเนิรต่อขึ้นไปเปนธารทรายราย ๆ บ้างเปนก้อนศิลาบ้าง (ผ่านระยะ จ. ป. ร. ที่ ๒ ไป) มีน้ำตกที่งาม ๆ อิก ๔ แห่ง ขึ้นไปจนหมดก้อนศิลาถึงหลังเขาเปนธารพื้นทรายราย ๆ ไม่มีศิลา ทางไปตามลำธารประมาณ ๒๐๐ เส้น ได้โปรดให้จาฤกก้อนศิลาที่สุดด้วยอักษร จ. ป. ร. แลศักราช ๑๐๘ ไว้ (เปนแห่งที่ ๓) แล้วเสด็จพระราชดำเนิรต่อไปอิกสัก ๓๐ วาฤๅ ๒ เส้นขึ้นถึงหลังเขาเปนที่ราย มีไร่พริก มะเขือ กล้วย ซึ่งพวกบ้านใต้ขึ้นมาทำเรียกว่าท้องชนาง อยู่ในระหว่างยอดเขาสูงล้อมพื้นที่นั้นสูงกว่าทเล ๕๕๐ ฟิต จึงได้โปรดให้จาฤกก้อนศิลาที่ปลายธารนั้นไว้อิกว่าต่อไปมีไร่ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขุนจ่าเมืองหัวเมืองพงันนำทางเสด็จพระราชดำเนิรกลับลัดมาในหมู่ต้นไม้ข้ามไหล่เขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ประมาณ ๑๒๐ เส้นถึงปากธารข้างล่าง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ หยุดสรงน้ำแล้วเสด็จกลับลงมาเรือพระที่นั่ง เวลาวันนี้หยุดตักน้ำอยู่จนค่ำ ฯ

๏ วันที่ ๑๗ พอสว่างออกเรือพระที่นั่ง จะเสด็จประพาสบ้านใต้ ซึ่งเปนบ้านใหญ่ในเกาะพงันมีเรือนประมาณ ๓๐๐ หลัง ลมตวันตกพัดจัดทอดสมอไม่ได้ ต้องแล่นเลยไปถึงเกาะสมุย ทอดที่อ่าวแม่น้ำด้านตวันออก ๔ โมงเช้าเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นบก มีโรงจีนทำทางคล้ายกันกับอ่าวหน้าค่าย แต่ที่นี่มีมะพร้าวน้อยกว่า เสด็จพระราชดำเนิรไปตามสวนถึงวัดเล (คือทเล) ทางประมาณ ๓๐ เส้น วัดนี้ไม่มีโบสถ์ไปทำอุโบสถวัดเขา มีพระสงฆ์ ๖ รูป แล้วเสด็จพระราชดำเนิรออกจากวัดเลไปวัดเขาทางประมาณ ๒๐ เส้น เปนเนินสูงขึ้นไป

หน่อยหนึ่ง มีโรงอุโบสถเสาไม้จริงหลังคามุงกระเบื้อง ๓ ห้อง เฉลียงรอบหลัง ๑ พระประธานใหญ่ลงรักไว้จะปิดทอง วัดนี้ว่าเปนของขรัวพุดสอนสร้างแต่ทิ้งร้างไป พึ่งมีพระสงฆ์มาอยู่ใน ๒ เดือนนี้ มีแต่กุฎีเปนที่พักเล็ก ๆ หลังเดียว เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งที่เก่าแล้วออกจากเกาะสมุยกลับมาที่เกาะช่องอ่างทอง ทอดหน้าเกาะงัวตาหลับตามเดิม เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ มินิต เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประพาสเกาะที่เปนหมู่อยู่ในที่นั้น มีสักสิบเอ็ดสิบสองเกาะ ประทับแรมคืนหนึ่งแล้วออกเรือพระที่นั่งเวลา ๑๑ ทุ่ม ฯ

๏ วันที่ ๑๘ แต่เดิมกะจะไปทอดที่ในช่องเกาะสมุยอีก ลมจัดทอดไม่ได้ ลำธารที่อ่าวเสด็จเกาะพงันนั้นเปนที่ชอบพระราชหฤทัยอยู่ จึงโปรดให้กลับมาทอดที่นั่นเสด็จขึ้นไปสรงน้ำ แล้วโปรดให้จารึกชื่อลำธารไว้ที่หน้าผาตรงที่สรงที่น้ำตกแรกว่า "ธารเสด็จ" แลดำรัสสั่งให้พระยาไชยาทำศาลาที่ประทับเสวยไว้ที่ธารนั้นด้วย แล้วเสด็จกลับลงมาเรือพระที่นั่ง ได้ออกเรือพระที่นั่งเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ พอลมซาก็มาทอดอ่าวแม่น้ำเกาะสมุยอีก เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบกประพาสที่ข้างแหลมเรียกว่าหน้าพระลาน เปนที่ทรายยาวประมาณสักวา ๔ เส้น กว้างสัก ๒ เส้น ไม่มีต้นไม้แลหญ้าขึ้นในที่นั้นเลย มีพระเจดีย์เปนซุ้มคูหา ๔ ด้านซ้อน ๓ ชั้น สูงประมาณ ๓ วาอยู่ในกลางที่นั้นองค์หนึ่งว่าเปนที่บรรจุอัฐิธาตุของท่านขรัวพุดสอน เปนที่นับถือของราษฎรตำบลนั้นมาก เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงอ้อมไปหาดด้านเหนือ มีแต่โรงแลไร่เล็กน้อย เสด็จขึ้นครู่หนึ่งแล้วเสด็จกลับมาเรือพระที่นั่ง เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๙ วันนี้เปนวันคลื่นลมอยู่ข้างเรียบรายกว่าทุกวันตั้งแต่เสด็จมา เปนแต่เวลาเช้าเล็กน้อย เวลาบ่าย ๒ โมงเรือพระที่นั่งถึงตรงแหลมตลุมพุกหน้าเมืองนครศรีธรรมราช เสด็จขึ้นประพาสที่แหลมนี้เปนหาดแคบนิดเดียว แต่ยังยาววงเปนอ่าวเข้าไปไกล มีเรือนประมาณ ๗๐ หลัง ปลูกต้นมะพร้าวมาก มีของที่เปนสินค้าขายออกคือ ปลาเค้า ปลากระบอก เคย แตง เปนมาก เวลาบ่าย ๔ โมงเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งแล้ว ออกเรือพระที่นั่งต่อมา คลื่นลมเรียบดีเวลา ๘ ทุ่มถึงปากอ่าวเมืองสงขลา แต่ยังไม่เข้าไปทอดที่ปากน้ำประทับแรมอยู่ข้างนอกก่อน ฯ

๏ วันที่ ๒๐ พอรุ่งสว่างเลื่อนเรือพระที่นั่งไปทอดที่ พระยาสุนทรานุรักษ์[๑] นำแผนที่ทเลสาบลงมาถวาย ทรงพระราชดำริห์กะการที่จะเสด็จไปเมืองพัทลุง เวลาบ่ายเสด็จขึ้นบก พระยาสุนทรานุรักษ์ทำปรำรับเสด็จที่หน้าจวน กรมการแลบุตรภรรยามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทแล้วเสด็จประพาสตามตลาดตลอดจนถึงวัดมัชฌิมาวาส ที่เมืองสงขลาจัดตกแต่งบ้านเมืองเรียบร้อยขึ้นกว่าเมื่อเสด็จมาคราวก่อน เขื่อนหน้าเมืองที่ชำรุดก็ซ่อมใหม่ ตลอดถนนดาดปูนใหม่กว้างขวางหมดจด ที่วัดมัชฌิมาวาสตั้งแต่พระภัทรธรรมธาดาออกไปอยู่ก็ตกแต่งขัดกวาดสอาดสอ้านขึ้น พอสมควรแก่เวลาที่ได้ออกมาอยู่น้อยวัน มีสัปรุษถวายของประมาณ ๓๐ คน ๔๐ คน มีนักเรียนร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีกว่า ๖๐ คน พระราชทานเงินเลี้ยงพระสงฆ์ ๓ ชั่ง แลเงินข้างในเข้าเรี่ยรายกัน

---

๑ ชื่อชม ณสงขลา ภายหลังได้เปนพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

ถวายทำถนนในวัด ๔ ซั่ง แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แจกเงินสัปรุษนักเรียนทั่วกันแล้ว เสด็จกลับมาเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเยกฝนตกมาแต่เที่ยงเปนคราว ๆ เมื่อเวลาเสด็จขึ้นฝนสงบ แต่ครั้นเสด็จโดยเรือพระที่นั่งตึกรรเชียงไปประพาสตามลำน้ำฝนตกอีกพรำไปไม่หยุด เสด็จขึ้นประทับอยู่บนพลับพลา กรมการแลภรรยาทั้งราษฎรชาวบ้านมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท จนเวลาพลบจึงเสด็จกลับมาประทับเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๒๒ เวลารุ่งเช้าจัดการพ่วงเรือพระที่นั่งแลเรือที่จะโดยเสด็จทางทเลสาบ ต้องใช้เรือกลไฟน้ำตื้นจูง เวลาเกือบโมงเช้าจึงได้ออกเรือพระที่นั่ง ต้องเดิรไปตามร่องน้ำฦกในปากอ่าวจนถึงหน้ามะระหุ่มจึงเลี้ยวเข้าปากช่องแหลมทราย ทอดพระเนตรป้อมเขาแดงแลป้อมค่ายม่วงที่เขาแหลมสน ซึ่งเขาถางไว้ทั้ง ๒ ตำบล ป้อมเขาแดงเปนป้อมสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แต่ป้อมค่ายม่วงเปนป้อมยาวตามริมฝั่งน้ำ[๑] เรือพระที่นั่งมาออกช่องเขาเขียวกับเกาะยอ แลเห็นแนวเขาแลทิวไม้รอยไปค่อนข้างฝั่งเหนือ เห็นต้นไม้สนัด มีต้นตาลมาก ตาลเหล่านี้ทำน้ำตาลงบ แต่ชาวสงขลาเรียกว่า "ผึ้งอบ" ลงมาขายที่ตลาด มีต้นไม้อื่น ๆ บ้างไม่สู้หนานัก แลเห็นทุ่งหลังหมู่ไม้เปนที่แผ่นดินราบ ๆ ตลอดไป บ้านเรือนมีรายเปนหมู่ไม่สู้เปลี่ยวนัก ตั้งแต่นาบ้านบ้าจากไป

๑ ป้อมเหล่านี้โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ เมื่อยังเปนเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม สร้างในรัชกาลที่ ๓

น้ำน้อย จักรเรือคุ้ยดินขึ้นมาสีแดง ๆ จนเกือบจะถึงคลองปากรอซึ่งเปนที่กิ่วที่หนึ่ง ในระหว่างทเลสาบนอกกับทเลสาบในน้ำจึงได้ภุก แต่คลองปากรอนั้นไม่ใช่เล็ก ถ้าจะเรียกว่าแม่น้ำก็ได้ กว้างกว่าคลองเกร็ดมาก ปักเต็นใหญ่ประทับร้อนที่หว่างบ้านปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน พระยาวรวุฒิไวย จางวาง พระยกรบัตรแลหม่อมราชวงศ์หรั่ง[๑] เมืองพัทลุงลงมารับเสด็จ ออกเรือพระที่นั่งจากที่ประทับร้อนมาตามทาง ถึงบ้านปากจ่ามีบ้านเรือนมากเปน ๓ หมู่ไปในระหว่างฝั่งกับเกาะยวนเรียกว่าคลองหลวง น้ำตื้นบ้างภุกบ้างจนถึงบ้านปากพยูนจึงเปนช่องจะออกทเลสาบในที่กว้าง มีบ้านเรือนหลายสิบหลัง ต้นไม้แลภูมิที่งามนัก ฝั่งขวาเปนเกาะหมาก ฝั่งซ้ายเปนแหลมเขาปากพยูน พอขึ้นไปถึงกลางเกาะปราย บ่ายหัวเรือขึ้นเหนือ จะเดิรตามหน้าเกาะรังนกลมพัดโต้หน้าจัดน้ำก็ตื้น เรือพระที่นั่งไปได้เพียงหน้าเกาะยี่โส ซึ่งเปนเกาะที่สองในหมู่เกาะสี่เกาะห้า ต้องปล่อยเรือกลไฟติกรรเชียงไปจนถึงพลับพลา ซึ่งปลูกไว้ที่เกาะมวย เข้าทางช่องหว่างเกาะมวยกับเกาะพระต่อกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดี[๒] เจ้าภาษีรังนกมาคอยรับเสด็จ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่าหน้าเขาเทวดา คือเปนที่ศาลสำหรับพวกทำรังนกไหว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนก พระมหาอรรคนิกรเปนผู้มาปลูก มีท้องพระโรงหลังหนึ่ง ที่ประทับหลังหนึ่ง ที่พระ

---

๑ หม่อมราชวงศ์หรั่ง (สุทัศน์ ณกรุงเทพ) ภายหลังได้เปนพระทิพกำแหง ปลัดเมืองพัทลุง

๒ ชื่อพ่วง ณสงขลา บุตรพระยาสงขลา ชุ่ม เดี๋ยวนี้เปนพระยาเพ็ชราภิบาล พระยาหนองจิก

บรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการนั้น อาศรัยโรงของเจ้าภาษีรังนกสองหลังพื้นที่ ๆ ทำพลับพลาเปนที่เลนชันตัดหญ้าถมทรายโรย เมื่อเสด็จพระราชดำเนิรตามทางไม่มีฝน แต่ที่พลับพลาฝนตก ฯ

๏ วันที่ ๒๓ ฝนตกแต่เช้ามืดพรำไปจนเกือบห้าโมงจึงหายสนิทเสด็จพระราชดำเนิรประพาสที่ตรงหน้าพลับพลาซึ่งเปนศาลเจ้านั้น เปนเพิงเข้าไปตามเชิงเขา เพดานราย ก่อแท่นไว้เปนที่ตั้งเครื่องสังเวยกว้างขวาง ในนั้นเปนที่ตำรวจแลกรมวังอาศรัย ต่อไปข้างซ้ายเขาก่อสอบศิลาก้อนสูงขึ้นไป เปนที่ก่อพระเจดีย์ทราย เมื่อเวลาเลิกทำรังนกแล้ว มีชาตรีประชันกันเปนการฉลองทุกปี ในซอกเขากับที่ก่อพระทรายต่อกันปลูกร้านมุงกระแชงฝากระแชง เปนที่ผึ่งรังนกต่อนั้นไปเปนโรงครัวของหลวงอุดมภักดีมาตั้งเลี้ยง ข้างขวามือเปนเพิงเขาคล้ายกันกับศาลเทวดา แต่กว้างกว่า เปนที่อาศรัยของพวกทำรังนก เดิมกั้นฝา เดี๋ยวนี้เปิดไว้สำหรับข้าราชการอาศรัย ที่ตรงหน้าเพิงมาข้างมุมพลับพลา มีบ่อน้ำร้อนแห่งหนึ่งก่อขอบไว้แล้วมีเปนธารสั้น ๆ ออกไปหน่อยหนึ่ง น้ำนั้นถ้าจะร้อนก็คงร้อนด้วยหินปูนอย่างที่ท้องช้าง เมื่อลองดูก็ไม่เห็นร้อน เปนแต่ไม่เย็นตามที่ควรเย็นเท่านั้นเสด็จพระราชดำเนิรเลี้ยบไปทางข้างเขาหนทางกว้าง มีศิลาที่ท่วงทีงาม ๆ เปนช่องเหมือนปากถ้ำบ้าง เปนหลืบเปนโพรงพรุนไปทั้งนั้นมีต้นไม้ใหญ่เล็กแลกล้วยไม้ประดับงดงาม เสด็จไปทางประมาณ ๕ เส้นถึงที่จะขึ้นถ้ำ เรียกว่าถ้ำใหญ่ ต้องเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นเขาอยู่ข้างจะชัน ต้องมีกระไดสองตอน ถึงปากถ้ำแล้วลงไปตามศิลาชั้น ๆ

ต้องผูกเชือกเปนราว เสด็จลงไปถึงพื้นถ้ำ ในถ้ำกว้างกว่า ๑๕ วา สูงมาก ที่พื้นเปนมอสูง ๆ ต่ำ ๆ มีหลืบซอกไปได้บ้าง อยู่ข้างจะมืด แต่ไม่ต้องถึงอาศรัยแสงเทียนมากนัก นกทำรังอยู่เสียในโพรงในซอกศิลาบนเพดานถ้ำมาก ไม่ใคร่แลเห็นรัง ต่อจุดไต้ผูกปลายไม้ขึ้นไปจึงเห็น การทำรังนกที่นี่ไม่ใช้ลงตะแกรงเหมือนอย่างที่เมืองชุมพร ใช้พะโองไม้ลำเดียวพาดขึ้นไปสอย ที่สูงนักก็มีขาทรายรับ ไม้ถ่อที่สอยก็ใช้ลำเดียว ไม่ต่อได้เปนท่อน ๆ เหล็กปลายถ่อไม่ใช้เปนวงเดือน ทำเปนแขน ๆ เหมือนปากสิ่ว รังนกที่นี่เก็บปีละสองครั้ง

เสด็จกลับจากถ้ำใหญ่แล้วลงเรือพระที่นั่งข้ามไปถ้ำยูหลี ที่หัวเกาะพระตรงเกาะมวยข้าม เสด็จพระราชดำเนิรเลียบเขาไป ศิลาตามเชิงเขาเปนโพรงพรุนรอยน้ำกัดไปทั้งนั้น ที่มีรังนกนั้นเปนโพรงฦกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีรังนกบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ออกจากถ้ำยูหลีไปถ้ำแรงวัวที่เกาะดำถัดเกาะพระไป ก็คล้ายคลึงกันกับถ้ำยูหลี เสด็จกลับจากถ้ำแรงวัวมาขึ้นถ้ำลูซิมที่ในเกาะดำนั้นเอง ถ้ำนี้ปากช่องแคบเพราะมีเงือมศิลาบัง เมื่อไปถึงปากถ้ำถ้าจะเข้าไปต้องลอดศีร์ษะเข้าในที่บังแล้วจึงปีนศิลาขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงในถ้ำ เปนถ้ำใหญ่เหมือนฉนวนตรงลิ่วเข้าไปยาว แล้วจึงถึงที่กว้างแยกเปนขาไปอีกเขาหนึ่ง เพดานถ้ำสูงกว่าถ้ำใหญ่มีรังนกที่แลเห็นมาก แต่ยังไม่แน่นเต็มไปเหมือนถ้ำลาที่เกาะลังกาจิ๋ว ในถ้ำนี้มืดต้องจุดไฟ มีปล่องแต่สูงนัก แสงสว่างลงมาไม่พอถึงพื้น มีปล่องที่เปนช่องหน้าต่างแลเห็นอยู่ภายนอก ไม่สู้สูงนัก แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในถ้ำเห็นปล่องนั้นสูงมาก พื้นถ้ำคงจะต่ำลงไปกว่าหลังน้ำข้าง

พระบรมรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
ฉายกับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสีมา
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐



เสด็จกลับจากถ้ำลูซิมผ่านหน้าพลับพลา ลงไปถ้ำเสือที่ท้ายเกาะมวยนี้เอง เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นไปหน่อยหนึ่งถึงถ้ำแรดย่อมกว่าถ้ำหลัง เสด็จจากถ้ำแรดนี้ไปไม่นานถึงถ้ำใหญ่ ถ้ำทั้งสองนี้เปนโพรงเดิรได้ตลอดทั่วทั้งถ้ำ เหมือนกับก้อนศิลาตั้งไว้บนเสาหลาย ๆ สิบเสา ไม่มีผนัง โปร่งปรุเดิรลัดลอดทั่วไปได้ทั้งถ้ำ เขาในเกาะรังนกเช่นนี้เปนศิลาปูนเหมือนกันกับเขาข้างแควแม่น้ำน้อยไทรโยคแลแควป่าสัก มักจะโปร่งปรุไปตามเชิงเขาแลมีถ้ำมาก ๆ เวลาน้ำท่วม ๆ ได้ถึงในถ้ำ พื้นถ้ำเปนดิน รอยน้ำท่วมคล้าย ๆ กันทั้งนั้นศิลาที่น้ำท่วมถึงสีนวล ๆ มีคราบน้ำจับเขียว ๆ น้อย ๆ พอสังเกตได้ที่พ้นน้ำท่วมไปก็เปนสีเทาแห้ง ๆ เหมือนปูนผนังที่ร้างโบราณ เกาะรังนกแถบนี้ทรวดทรงสัณฐานก็ทำนองเดียวกันกับที่หน้าเมืองชุมพร แต่มีท่วงทีงาม ๆ กว่า รูปไม่เปนอย่างพระปรางอย่างเข้าไปเที่ยวกรุงเก่าเหมือนหมู่เกาะอ่างทอง มีต้นไม้ใหญ่แลต้นกล้วยไม้ใบเขียวสดช่วยประดับประดาให้หายร้างขึ้นโดยมาก นกนางแอ่นพวกนี้อยู่ข้างซอยที่ชื้น ๆ สังเกตดูที่ตรงไหนมีคราบน้ำเปนทาง นกมักทำรังตรงนั้นมาก ศิลาปูนเช่นนี้มักเปนซอกเปนแซกเปนแอ่งที่ขังน้ำ ฝนตกเวลาวานนี้แลวันนี้ ทำให้มีน้ำหยดน้ำซึมได้หลายแห่ง

เสด็จกลับจากถ้ำเสือ อ้อมเข้าไปทอดพระเนตรเกาะเข็ม ข้างในเปนรูปเขามอเช่นก่อลงไว้ในกระถาง ประดับด้วยต้นไม้ใหญ่เล็กแลมีหญ้าคาคลงไปถึงริมน้ำงดงามนัก ในท้องทเลนี้น้ำยังกร่อย แต่มีบัวสาย มีสันตะวา สาหร่าย ตามริม ๆ เกาะ ถ้าหันหน้าเข้ามาข้างเกาะ

แลดูคล้าย ๆ ที่น้ำท่วม ต่อเมื่อแลไปข้างฝั่ง ไม่แลเห็นฝั่ง จึงเห็นเปนทเล เวลาบ่ายเสด็จกลับ วันนี้ฝนตกแต่เช้า บ่ายมีแดดพ้นแห้ง เวลาเย็นก็มีลมพัดจนตลอดค่ำ[๑] ฯ

๏ วันที่ ๒๔ เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งไปเขาชัน เปนเกาะใหญ่ของเมืองพัทลุง อยู่หลังเกาะสี่เกาะห้า ระยะทางชั่วโมงหนึ่ง เขาตั้งข่ายไล่กระจง ในที่ ๆ ไล่นั้นเปนป่าคอแหลมกว้างสัก ๔๐ วาเท่านั้นซึ่งข่ายสกัดได้ตลอด ข้างหนึ่งเปนทุ่ง ข้างหนึ่งเปนทเล ใช้คนประมาณ ๕๐ คนเข้าไปต้อนตีป่าใกล้ ๆ ในป่านี้ไม่มีสัตว์อื่นเลยนอกจากกระจง เพราะเปนป่าโปร่งเดินง่าย แลกระจงที่นี้ตัวเล็ก ๆ เล็กกว่ากระจงที่เคยเห็นกันอยู่สักครึ่งหนึ่ง สีตัวเหลืองท้องขาวไม่โตกว่ากระต่าย ต้อนมาเข้าข่ายแล้วก็ตะครุบจับเอาง่าย ๆ กิริยาที่จะมาไม่เหมือนเนื้อ ไม่หนีคนไกล วิ่ง ๆ หยุด ๆ ไม่ใคร่จะเข้าที่รก วิ่งก็ช้าไม่เหมือนกระต่าย กิริยาที่วิ่งคล้ายหนูมากกว่าอย่างอื่น กระจงใหญ่ก็มีบ้างแต่น้อย เวลาเย็นเสด็จกลับพลับพลา เวลาพรุ่งนี้จะเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองพัทลุง ฯ

๏ วันที่ ๒๕ กรกฎาคม เช้าโมงหนึ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่ง เรือกลไฟจูงออกจากเกาะสี่เกาะห้า กระบวรเหมือนเมื่อเสด็จมาจากเมืองสงขลา น้ำในทเลที่จะไปเมืองพัทลุงลึกกว่าข้างสงขลา พอพ้นแหลมจองถนนออกไปแลเห็นแต่ฝั่งข้างใต้แลฝั่งตวันตกเมืองพัทลุง แต่ข้างเหนือไม่แลเห็นฝั่ง ตั้งแต่เรือพระที่นั่งออกจากพลับพลาเกาะสี่เกาะห้าไป ๕ ชั่วโมงจึงถึงที่ประทับเมืองพัทลุง เพราะกระบวรเสด็จต้องอ้อมไป

---

๑ ที่เกาะสี่เกาะห้าเดี๋ยวนี้ทเลสาบตื้นขึ้น ที่ที่ไปเรือได้ดังกล่าวในจดหมายเหตุนี้ เดี๋ยวนี้ดอนเปนแผ่นดินเสียแล้วหลายแห่ง

ตามร่องน้ำ ถ้าตัดตรงไปได้ก็จะเร็วขึ้นอีกมาก เรือพระที่นั่งถึงแล้ว เสด็จขึ้นประทับที่พลับพลา พระยาอภัยบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงกับกรมการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พลับพลาที่ประทับนี้ตั้งอยู่ที่แหลมหาดทรายปากคลองลำปำข้างเหนือ ที่หน้าพลับพลาเปนหาดใหญ่แลเปนที่ตื้น มีตะพานยาวประมาณ ๓๐ วาลงมาจนถึงที่น้ำลึก พลับพลานั้นทำเปนตรีมุขหลังเดียวแลมีที่พักข้าราชการตามสมควร เวลาบ่ายเสด็จทอดพระเนตรจับจรเข้ที่หน้าพลับพลา จรเข้นี้กรมการวางตะกาไว้ในท้องทเลสาบนี้ยาว ๗ ศอกเศษ แล้วเสด็จประทับพระราชยานไปประพาสเมืองพัทลุงตามทางที่ตัดใหม่ไปในท้องทุ่ง แล้วไปร่วมทางเดิมที่ตลาด ในตลาดนั้นมีของขายไม่สู้มากนัก มีร้านผ้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนขายของสัก ๔๐ คน ๕๐ คน มีของคนละกระจาดบ้างไม่ถึงกระจาดบ้าง ปลาสดมีแต่อย่างเล็กขนาดปลากระดี่ เล็กลงมาที่สุดจนขนาดปลาซิวร้อยเปนพวง ๆ ขาย ปลาในทเลสาบตอนนี้ไม่มี ที่มาขายนี้เปนปลาในคลองลำปำ กุ้งก็มีแต่กุ้งฝอย มีปลาย่างแห้งมาแต่ปากพยูน ผลไม้มีมะม่วงมะปริง แต่ผักอย่างจะมีมากกว่าสิ่งอื่น ๆ เสด็จโดยพระราชยานไปตามตลาด ถึงบ้านพระยาวรวุฒิไวยจางวาง เสด็จประทับที่นั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนิรต่อไป ถึงวัดวังซึ่งเปนวัดถือน้ำ เสด็จประทับในพระอุโบสถ พระราชทานเงินจันมูลแก่พระครูแลพระสงฆ์ซึ่งคอยรับเสด็จ แล้วเสด็จกลับมาประทับที่บ้านพระยาจางวางอีก เสด็จลงเรือพระที่นั่งล่องลงไปตามลำน้ำ ลำน้ำนี้เรียกว่าคลองลำปำ น้ำตื้นพอเรือพระที่นั่งไปได้ สองฝั่งเปนบ้าน

แลวัด ลำน้ำกว้างประมาณ ๘ วา ๙ วา ถึง ๑๐ วา แต่ที่ปากช่องออกทเลมีหาดทรายตื้นมาก น้ำในลำคลองจืดสนิท เพราะเปนลำธารมาแต่เขา ตอนล่าง ๆ มีสาหร่ายในทเลมาลอยอยู่มาก น้ำในทเลสายตอนนี้กร่อย ๆ คนพื้นเมืองพอกินได้ เรือนที่ตั้งอยู่ตามริมคลองเปนเรือนกรมการ แลคนที่พอมีอันจะกินตั้งอยู่ฝั่งข้างเหนือมากตลอดไป เปนเรือนขัดแตะถือปูนบ้าง ฝาสานบ้าง มีฝากระดานแต่บ้านพระยาจางวางแห่งเดียว บ้านเรือนอยู่พ้นริมน้ำขึ้นมาก็มีมากแต่เปนบ้านตีรั้วรอบ ไม่มีโรงแถวที่ติด ๆ กันเลย ถึงตลาดก็เปนแต่ร้านชำเท่านั้น จีนในเมืองนี้มีน้อยไม่ใคร่จะมีใครปะ เพราะไม่มีท่าค้าขาย เสด็จกลับถึงพลับพลาเวลาเย็น เสด็จออกประทับที่หน้าพลับพลาริมฝั่งทเล เพราะมีลมพัดเย็น ประทับอยู่จนค่ำจึงเสด็จขึ้นประทับแรมในที่นี้ ฯ

๏ วันที่ ๒๖ เวลาย่ำรุ่งเศษจวนใกล้โมงเช้า เสด็จออกประทับพระราชยานไปประพาสถ้ำคูหา ตามทางที่เสด็จพระราชดำเนิรเมื่อวานนี้ ไปแยกทางข้างวัดวังผ่านวัดเบิกไปอีกวัดหนึ่ง แล้วต้องข้ามคลอง คลองนั้นเรียกตามสำเนียงชาวนอกว่า "พานสะล้า" คือคลองตะพานศาลา เดิมตะพานนั้นมีศาลาคร่อมอยู่กลางน้ำ แต่ชำรุดไป เขารื้อลงเสียทำตะพานให้กว้างออก ตะพานกว้างเพียง ๓ แผ่นกระดานเล็ก ๆ ภูเขาที่เสด็จประพาสนี้เมื่อแลมาจากทเลเห็นเขาบนฝั่งเปนสามหย่อม คือหย่อมข้างเหนือเขาแดง หย่อมกลางเขาเมืองกับเขาอกทะลุ เห็นติดกันเปนหมู่เดียว หย่อมใต้เห็นเขา

หัวแตก เขาสามหย่อมนี้เปนที่หมายเมืองพัทลุงอยู่ตรงตวันตก เยื้อง ลงไปข้างใต้มีเขาไชยสนอิกเขาหนึ่ง เมื่อแลดูในหนทางที่เสด็จพระ ราชดำเนิรวันนี้ เห็นแปลกไปเปนอย่างอื่น คือตอนแรกแลเห็น เขาแดง เขาเมืองกับอกทะลุแยกออกไปเปนสองเขา ไม่แลเห็น เขาหัวแตก ต่อไปเกือบถึงหัวเขาอกทะลุจึงเห็นเขาหัวแตก เขา เมืองนั้นนัยหนึ่งเรียกว่าเขาไชยบุรี มีเขาคอกอยู่ในนั้นแห่งหนึ่ง ก่อกำแพงสกัดหน้ายาวประมาณ ๓๐ วา ว่าเปนเมืองเก่าตั้งอยู่ในที่นั้น กำแพงนั้นก็ยังอยู่ เขาอกทะลุนั้นที่ยอดเขามีเปนยอดสูงโดดขึ้นไป อิกชั้นหนึ่ง มีช่องเปนปากถ้ำกว้าง ปล่องไปทะลุข้างเขาอิกด้านหนึ่ง ตรงกันเปนลำกล้องตะแคงแลเห็นฟ้า แลเห็นต้นไม้ตามช่องนั้นได้ ที่ในช่องนั้นว่ากว้างเท่าอันนาหนึ่ง นัยหนึ่งว่า ช้างสองตัวลอด พร้อมกันได้ ตามที่ว่านี้ยากที่จะเอาแน่ได้ เพราะเปนที่สูงเหลือ ที่จะวัดสอบ เขาหัวแตกนั้นข้างเหนือมีศิลาก้อนใหญ่แยกออกจาก เทือกเขาสัณฐานเหมือนดอกเข้าโพด แลเห็นได้แต่ไกลตั้งแต่ออก จากเกาะสี่เกาะห้า หน้าเขาข้างตวันออกตอนข้างใต้ มีวัดแลมี ถ้ำซึ่งเสด็จไปประพาส แลเห็นพระเจดีย์ที่วัดแต่ไกล เยื้อง เขาหัวแตกลูกนี้ไปข้างใต้หน่อยหนึ่ง เห็นเขาเรียกอิกเขาหนึ่ง ว่า ระยะทาง ๒๐ เส้น มีถ้ำด้วย ตามระยะทางที่เสด็จพระราชดำเนิรวันนี้ บรรดาที่พ้นรายแล้วเปนนาไปหมด ไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้แต่ที่ซึ่ง เปนเนิน ซึ่งชาวนอกเรียกว่า "ควน" จึงเปนหมู่บ้านตั้งอยู่

ทางเสด็จผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบล ตำบลหนึ่งมีเรือนประมาณ ๒๐ เรือน ๓๐ เรือน แต่ที่บ้านควนพร้าวเปนบ้านใหญ่ มีเรือนประมาณ ๑๐๐ หลัง มีวัด ๔ วัด เสด็จพระราชดำเนินถึงวัดควนพร้าวแล้วหยุดประทับร้อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินต่อไป อนึ่งหนทางที่เสด็จนี้ต้องข้ามน้ำลำชำบ่อย ๆ เพราะลำน้ำนั้นคดไปคดมา บางแห่งก็แคบเรียวลงไปจน ๓ วา ๔ วา บางแห่งก็กว้างถึง ๖ วา ๗ วา ราษฎรกั้นทำนบขังน้ำไว้ทำนาเปนตอน ๆ ตลอดไป ลำน้ำนี้ทำให้เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เข้าเมืองพัทลุงบรรทุกไปขายที่เมืองสงขลาซึ่งอยู่ปากน้ำ เมืองสงขลาจึงเปนเมืองใหญ่ เพราะอาศรัยสินค้าเมืองพัทลุง

ถึงวัดคูหาสวรรค์แล้วเสด็จขึ้นไปประทับบนพลับพลา ซึ่งกรมการปลูกไว้รับเสด็จ แลที่วัดนั้นเมื่อจะเข้าเขตวัดมีสระ ๆ หนึ่ง ทางที่เข้าไปมีลูกเขาบังต้องเดินเฉลียงเข้าไปถึงชานชั้นบน อีกชั้นหนึ่งสูง ๗ ศอก ๘ ศอก เปนพื้นราบมีต้นไม้ใหญ่ปลูกรายรอบร่มรื่นดี มีโรงอุโบสถ ๓ ห้องไม่มีผนัง มีพระประธานใหญ่ ที่ลานต่อออกไปมีการเปรียญแลกุฎีพระสงฆ์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินประพาสถ้ำคูหา หนทางเปนเนินลาด ๆ ขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ที่ปากถ้ำนั้นใหญ่มีแต่เทือกเขาบังมีทางเข้าเล็ก มีพระพุทธรูปนอนใหญ่องค์หนึ่ง พระพุทธรูปนั่งใหญ่องค์หนึ่ง ย่อมลงมาอีก ๒๖ องค์ ข้างหลังลงมามีทางลงไปได้ภาค ถึงที่สุดพื้นล่างมีน้ำขัง แลมีพระพิมพ์ดินดิบของชาวอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ทำซ่อนไว้เปนอันมาก เปนที่คนไปหาอยู่จนทุกวันนี้ แต่ที่ไว้พระพิมพ์เปน

ที่มีดแลเปรอะเปื้อน ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิรลงไป ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สลักศิลาเปนอักษร จ. ป. ร. แล ศักราช ๑๒๒ ๑๐๘ ไว้ที่เพิงหน้าถ้ำ แล้วเสด็จพระราชดำเนิรจากถ้ำคูหาไปประพาสถ้ำนางคลอด หนทางเลี้ยวไปตามข้างเขาไม่สู้ไกล ที่ปากถ้ำสูงประมาณ ๔ วา มีบันไดพาดขึ้นไป ตัวถ้ำเปนเวิ้งเข้าไปตื้น ๆ ไม่กว้างขวางใหญ่โตนัก เสด็จประพาสถ้ำนางคลอดแล้วเสด็จกลับพลับพลาตามทางเดิม ถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ในเวลากลางวัน ๆ นี้โปรดเกล้า ฯ ให้มีมโนห์รา เวลาค่ำมีหนังตลุง เสด็จออกพระราชทานเสือกรมการ

อนึ่งในเมืองพัทลุงนี้ เมื่อต้นปีนี้มีไข้ทรพิษมาก คนตายประมาณสัก ๓๐๐ คน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพัทลุงจัดคนส่งเข้าไปฝึกหัดปลูกฝีที่โรงพยาบาลในกรุงเทพ ฯ แล้วจะได้รับหนองโคออกมาปลูกฝีที่เมืองพัทลุงต่อไปเสมอทุกปี ฯ

๑ วันที่ ๒๗ เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาฑี เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกจากพลับพลาเมืองพัทลุงกลับมาประทับแรมที่พลับพลาเกาะมวย ถึงพลับพลาเวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง พอเสด็จถึงก็มีพยุแล้วมีฝนตกพรำไปยังค่ำ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิรประพาสแห่งใด อนึ่งในท้องทเลสาบที่เสด็จประพาสครั้งนี้มีที่กว้างเปนสามลอน ๆ ต้นอยู่ในกลางแขวงเมืองสงขลา มีคลองหลายคลอง แต่คลองอู่สำเภาเปนคลองใหญ่กว่าทุกคลอง มีเกาะ ๒ เกาะ ช่องที่จะออกไปลอนที่สอง เรียกว่าคลองปากรอ เปนแขวงเมืองสงขลาทั้งสองฟาก ฟากข้างใต้มีคลองบังใบเปนพรมแดนเมืองสงขลากับเมืองพัทลุงต่อกัน แต่ที่แขวงเมือง

สงขลาเข้าไปแซกอยู่ในระหว่าง มีแขวงเมืองพัทลุงล้อมรอบ ตำบลหนึ่งเรียกว่าทพะเกิด นอกนั้นเปนแขวงเมืองพัทลุงทั้งสิ้น ฝั่งข้างเหนือเปนแขวงเมืองสงขลา เกาะในทเลลอนที่สองนี้ บรรดาเกาะใหญ่ ๆ ตั้งแต่ช่องคลองปากรอออกไป ๗ เกาะ เกาะเล็ก ๓ เกาะ เปนแขวงเมืองพัทลุง เกาะเล็ก ๆ ที่เรียกว่าเกาะสี่เกาะห้า รายอยู่ตามหน้าเกาะใหญ่ ๆ อีก ๑๑ เกาะ มีรังนกบ้างไม่มีบ้าง ข้างเหนือมีเกาะเล็กอีก ๕ เกาะ ต่อไปถึงตอนที่สาม เรียกว่าทเลน้อย ตั้งแต่ทิศใต้โอบไปจนทิศตวันตก เปนแขวงเมืองพัทลุง ตั้งแต่ทิศตวันตกโอบไปจนทิศเหนือเปนแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทิศตวันออกเปนแขวงเมืองสงขลา ต่อจากทเลสาบในแขวงเมืองนครศรีธรรมราชมีคลองเล็กเข้าไปในทเลน้อย ในทเลน้อยนั้นมีดอกบัวหลวง แลราษฎรทำนาได้ในทเล เพราะน้ำตื้น ทเลน้อยนี้เปนแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ฯ

๑ วันที่ ๒๘ เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาฑี เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกจากเกาะสี่เกาะห้ากลับมาเมืองสงขลา ฝนตกพรำมีคลุ้มมาแต่กลางคืน เวลาเที่ยงแล้วค่อยสงบ เวลาบ่ายก็ตกอีก ระยะทางเสด็จวันนี้ ๙ ชั่วโมงเศษถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศซึ่งทอดอยู่ปากน้ำเมืองสงขลา เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ประทับแรมที่นี่อีกวันหนึ่ง

อนึ่งเมื่อก่อนจะเสด็จพระราชดำเนิรเมืองพัทลุง ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิชิตภักดีศรีพิไชยสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองไชยา ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนิรมานั้น เปนข้าหลวงลงเรือกลไฟแคลดิศไปเยี่ยมเยียนฟังราชการที่เมืองกลันตัน เมืองตรังกานู พระยาวิชิตภักดีกลับ

มาถึงเมืองสงขลาแล้ว ตามขึ้นไปเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ที่เกาะสี่เกาะห้า กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า พระยากลันตัน พระยาตรังกานู ต้อนรับตามสมควร การทั้งสองเมืองก็เปนปรกติดีอยู่ ฯ

๏ วันที่ ๒๙ เวลาบ่าย เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปประทับที่พลับพลาเมืองสงขลา แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนตลาดเมืองสงขลา ออกประตูเมืองด้านสกัดไปทอดพระเนตรที่ยันหม้อต้มบ่อพลับ หม้อที่ยันในที่นี้เปนหม้ออย่างยาง แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม อ้อมไปตามนอกกำแพงด้านสกัด ทอดพระเนตรเมรุพระยาสงขลาชุ่มที่ถึงอนิจกรรม ซึ่งปลูกไว้ที่สนามหลังเมือง แล้วเสด็จมาทอดพระเนตรบ้านพระอนันตสมบัติ[1] แล้วเสด็จประทับบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ มีพยุฝนประทับรอฝนอยู่จนบ่าย ๕ โมงเศษ ฝนหายแล้วจึงได้เสด็จกลับมาประทับเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลา ๘ ทุ่มออกจากปากน้ำเมืองสงขลา ฯ

๏ วันที่ ๓๐ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ถึงหน้าเมืองหนองจิกทอดเรือพระที่นั่ง ในที่นี้ไม่มีอ่าวเกาะอันใดบังลม แลไม่มีสิ่งที่จะเปนสำคัญสำหรับจำแน่นอนเปนเครื่องหมายอย่างไร นอกจากอาศรัยแผนที่ด้วยมีเขาลูกหนึ่งก็ดูเหมือนกับเขาทั้งปวง ไม่แปลกปลาดอันใด เรียกชื่อว่าเขาใหญ่ พระยาเพ็ชราภิบาลนฤเบศร์[2] เจ้าเมืองหนองจิกลงมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทที่เรือพระที่นั่ง เวลาเช้า ๕ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระ

---

๑ พระอนันตสมบัติ เอม ณสงขลา น้องพระยาวิเชียรคีรี ชม เปนบุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ เนตร บ้านนี้เปนบ้านเดิมของบิดา ทำเปนอย่างบ้านขุนนางจีนงดงาม

๒ พระยาหนองจิก ทัด ณสงขลา เปนบุตรเจ้าพระยาสงขลาสังข์

ที่นั่งไปประทับที่พลับพลา ซึ่งปลูกไว้ที่ปากน้ำ พระยาหนองจิกแลกรมการมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทพร้อมกัน พระยาวิชิตภักดี เจ้าเมืองตานีกับพระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดี หลวงจินคณานุรักษ์ เมืองตานีมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทด้วย แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งเข้าไปตามลำน้ำเมืองหนองจิก มีบ้านเรือนราย ๆ ไปไม่ขาด มีต้นหมาก ต้นกล้วยต้นอ้อย แลไร่ยาสูบเปนแห่ง ๆ นอกนั้นเปนทุ่งนา ตลอดระยะทางขึ้นไปประมาณครึ่งชั่วโมง ถึงบ้านตุยงเจ้าเมืองอยู่ เสด็จขึ้นยกทรงพระราชดำเนิรไปตามถนน ถนนนี้เดิมแคบ แต่ตกแต่งใหม่ใหญ่กว้างขึ้นทางสัก ๓-๔ เส้นถึงบ้านเจ้าเมืองอยู่ข้างถนน มีบ้านกรมการแลราษฎรเล็กน้อยห่าง ๆ เปนทางผ่านไปในทุ่งนา ๑๔ เส้น ถึงวัดตุยง มีพลับพลาขนาดพลับพลายกอีกหลังหนึ่ง ปลูกอยู่ในกลางลานวัด โรงอุโบสถหลังคาจาก ๓ ห้องไม่มีฝา ผูกพัทธสีมาแล้ว มีก้อนศิลาวางไว้เปนที่กำหนดเขต มีศาลาการเปรียญหลังคาจากหลังหนึ่ง กุฎีแฝดฝากระดานหลังหนึ่ง กุฎีฝากระแชงอ่อนซุดโซมอยู่หลายหลัง วัดนี้ว่าเปนวัดของพระยาหนองจิกเกลี้ยง คำสามัญเรียกกันว่า พระยาแก้มดำเปนผู้สร้าง เปนวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เสด็จถึงวัดแล้วประทับที่พลับพลายก ทอดพระเนตรเห็นพระอารามชำรุดซุดโซมมาก ทรงพระราชศรัทธา จึงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงิน ๒๐ ชั่ง ให้พระยาหนองจิกสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่พอได้เปนที่ถือน้ำ เมื่อทำแล้วเงินไม่พอจึงให้เบิกต่อไป แล้วพระราชทานชื่อวัดว่า วัดมุจลินทวาปีวิหาร พระครูวิบุลย์สมณวัตร เจ้าคณะใหญ่เมืองหนองจิกเปนผู้ครองพระอารามนี้ เมื่อ

เสด็จพระราชดำเนิรมาตามทางเรือ ฝนตกพักหนึ่ง ครั้นเสด็จถึงวัดประทับอยู่ที่พลับพลาฝนตกอีก พอฝนซาแล้วเสด็จกลับมาได้ครึ่งทาง ฝนตกอีกมาก จึงเสด็จประทับบ้านพระยาหนองจิก เวลาบ่าย ๓ โมง เสด็จกลับมาประทับเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ พระยาหนองจิกมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ๆ พระราชทานตราภัทราภรณ์กับเงิน ๕ ชั่ง ให้พระยาหนองจิกแจกคนที่มาทำงารในการเสด็จพระราชดำเนิรครั้งนี้ กับพระยาหนองจิกได้ขอรับพระราชทานที่ผูกพัทธสิมา ๒ วัด คือวัดทรายวัด ๑ วัดนาโควัด ๑ โปรดพระราชทานใบอนุญาต

อนึ่งเมืองหนองจิกนี้ มีเขตแดนข้างเหนือต่อเมืองเทพาข้างตวันตกต่อเมืองจะนะ ตวันตกกึ่งใต้ต่ออำเภอจะแหนแขวงเมืองสงขลา ตวันตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลา ทิศใต้ต่อเมืองตานี ลำน้ำหนองจิกนี้ ไหลมาแต่ที่ตำบลยะรมแขวงเมืองรามันห์ผ่านเมืองยะลาลงมา ที่ปากน้ำมีหาดทรายต้นต่อเข้าไปภุก น้ำจืดสนิทตลอดถึงปากน้ำ ลำน้ำนี้เรียกชื่อว่า คลองน้ำจืด ฯ

๏ วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เรือพระที่นั่งออกจากหน้าเมืองหนองจิก ตั้งแต่เวลา ๘ ทุ่มวันที่ ๓๐ ครั้นรุ่งสว่างเรือเดิรต่อไป เวลาเช้าโมงครึ่งถึงหน้าเมืองสาย ทอดเรือพระที่นั่งตรงปากน้ำ ใกล้ฝั่งเปนหาดทรายยาวแลเห็นเขาโต ๆ อยู่ไกล ๆ ที่แลเห็นอยู่ใกล้มี ๒ เขา คือ บุเกะซีโลบายูเขา ๑ บุเกะบาตาเขา ๑ ซึ่งอยู่ในตำบลบ้านสิลินองบายูที่เปนเมืองสายใหม่นี้ พอเรือพระที่นั่งทอดที่แล้ว พระยาสุริยสุนทรบวรภักดีเจ้าเมืองสาย พาศรีตวันกรมการแลเรือแขกลงมารับเสด็จ ๗๐ ลำ

คนลำหนึ่งประมาณ ๑๕ คน ๑๖ คน ที่เปนลำย่อม ๆ จน ๔ คน ๕ คน เปนที่สุด ประมาณคนกว่า ๕๐๐ มีเครื่องแห่ฆ้องประจำเรือ แลมีเรือพิณพาทย์รับด้วยลำหนึ่ง ชนิงพระยาพิพิธภักดี เจ้าเมืองกลันตันมาด้วยเรือยอดช์ใหญ่ ๒ ลำ ทอดอยู่ที่หน้าเมืองสายเพื่อที่จะคอยเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แต่ตัวพระยากลันตันนั้น พระยาสายรับเข้าไปให้อยู่ที่ลำน้ำจัดเรือกำปั่นให้อยู่ลำหนึ่ง ในเวลาวันนี้พวกเมืองกลันตันก็ลงเรือมาคอยรับเสด็จอยู่พร้อมด้วยพวกเมืองสาย โปรดเกล้า ฯ ให้พระยากลันตัน พระยาสาย แลกรมการผู้ใหญ่ที่มาด้วยขึ้นมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เสด็จออกแขกเมืองอย่างครึ่งยศ พระสุรินทรามาตย์ทูลเบิกนำแขกเมืองเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระยาพิพิธภักดีเจ้าเมือง ๑ พระโยธีประดิษฐธรายามุดา ๑ พระรัษฎาธิบดีบุตรผู้ช่วยราชการ ๑ เมืองกลันตันรวม ๓ คน กับพระยาสุริยสุนทรเจ้าเมือง ๑ พระรัตนมนตรีผู้ช่วยราชการ ๑ พระวิเศษวังศาผู้ช่วยราชการ ๑ เมืองสายรวม ๓ คน พระยากลันตันให้กรายบังคมทูลพระกรุณาว่า พระยาเดชานุชิตได้ลงมาถึงปากน้ำ เพื่อจะมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แต่ไม่สบายต้องกลับขึ้นไป แลได้กราบทูลแสดงความชื่นชมยินดีต่าง ๆ ดำรัสพระราชปฏิสันฐารเจ้าเมืองทั้งสองแลผู้ที่มาเฝ้าตามสมควร พระยาสายได้จัดเสบียงอาหารแลพื้นลงมาส่งเรือทุกลำเปนอันมาก เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งเสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นบก ข้าราชการแต่งครึ่งยศ มีเรือทหาร เรือข้าราชการ แลเรือเมืองแขกแห่นำตามเสด็จเปนกระบวรเข้าปากน้ำ เมืองสายเปนหาดทรายสลับบังกัน

ที่คอหาดสองข้างเปนหมู่ต้นสน ต่อนั้นไปเปนสวนมะพร้าวแลเห็นไปโดยรอบ ที่ปลูกใหม่ออกมาตามหาดทรายก็มี ลำน้ำกว้างใหญ่มีคลองเล็กน้อยแยกไปหลายทาง ล้วนแต่เปนสวนมะพร้าวแลหมู่ต้นตาล แลโรงเรือนที่คนอาศรัยรักษาสวนเปนระยะกันไปมิได้ขาด ที่กลางน้ำมีทรายมูลเปนเกาะ ร่องน้ำอ้อมไปตามท้องคุ้ง บางแห่งก็มีไร่ยาไร่อ้อย ที่เปนบ้านหมู่ใหญ่ก็มีคนมานั่งดูหลายร้อยคน ที่หัวคุ้งสุดถนนบ้านจีนมีตึกจีนก่อกำแพงสกัดหน้าหลังหนึ่ง มีเรือค้าขายเปนเรือทเลบ้าง เรือเหนือบ้างจอดอยู่หลายลำ ระยะทางแต่ปากน้ำไปประมาณ ๕๐ นาฑีถึงพลับพลา เรือพระที่นั่งประทับท่าแล้วเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา มีพระสงฆ์รับเสด็จที่ท่าน้ำ ที่พลับพลาทำเปนสมุขยกพื้นกลางสูงมีพนักรอบ การตกแต่งพลับพลาทั้งปวงเปนฝีมือแขก เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาแล้ว พระยากลันตันแลพวกพ้อง พระยาสายแลพวกพ้องเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วรับสั่งถามการงารในเมืองสายตามสมควร แล้วเสด็จพระราชดำเนิรจากพลับพลาไปตามทางตรงไปถึงบ้านพระยาสายที่ริมเขาสิโลบายทางกว่าสิบเส้น ที่หน้าบ้านพระยาสายเปนสนามกว้างไม่มีต้นไม้ รั้วบ้านกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ มีตึกทำใหม่ ๒ หลังเคียงกัน หลังหนึ่งชักกลางถึงกัน แต่ยังไม่แล้วเสร็จ จัดการรับเสด็จที่เรือนเก่า การที่พระยาสายจัดรับเสด็จทั้งปวงนั้นเปนที่ชื่นชมยินดีอย่างยิ่ง ทำจนสุดกำลังที่จะทำได้ แล้วเสด็จกลับจากบ้านพระยาสายมาประพาสตลาดจีน ซึ่งเลียวไปตามลำน้ำ

ประมาณสัก ๕ เส้น ๖ เส้น มีร้านขายผ้าแลของต่าง ๆ มาก เมืองที่ตั้งใหม่ที่ตำบลสลิ้นังยายูนี้ยังไม่สู้เจริญบริบูรณ์เต็มที่ เพราะเมื่อก่อน ๑๘ ปีนี้เป็นป่าทีเดียว จนเดี๋ยวนี้ที่หลังเขาสิโลบายูเขายาตา ยังมีเสือมีเนื้ออยู่ ลำน้ำเมืองสายนี้มีทางแยกไปได้ ๓ ทาง คือ ทางยิงงอไปเมืองเก่า ซึ่งอยู่สูงขึ้นไประยะทางวันหนึ่ง พระยาสายเห็นว่าฤดูแล้งน้ำแห้งเรือเดิรไม่ตลอด จึงได้เลื่อนลงมาตั้งเสียที่เมืองใหม่นี้ได้ ๑๘ ปีมาแล้ว แต่เมืองเก่ายังมีคนมากกว่า ลำน้ำอีกแยกหนึ่งไปที่ตำบลกะลาพอ อีกแยกหนึ่งไปถึงเมืองระแงะ ปลายคลองจดเมืองรามันห์ คนในพื้นเมืองทำนาทำน้ำตาลโตนด ปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกเผือกปลูกมันแลซื้อขายในตลาด เสด็จประพาสตลาดแล้ว บ่าย ๔ โมงเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาค่ำที่ยนบกตั้งกองล้อมวงกองไฟจนดึก เวลา ๘ ทุ่มออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสาย ฯ

๏ วันที่ ๑ สิงหาคม เช้า ๔ โมงเศษถึงเมืองตานี ทอดเรือพระที่นั่งตรงปากน้ำ พระยาวิชิตภักดีศรีสุรวังศาเจ้าเมือง พระยาพิทักษธรรมสุนทร ผู้กำกับทำนุบำรุงราชการ พระศรีบุรีรัฐพินิจ รายามุดา พระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองตานี ลงเรือพาเรือแขกเป็นอันมากมารับเสด็จ โปรดเกล้า ฯ ให้เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศเหมือนอย่างพระยากลันตัน โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์เลื่อนชั้น แลพระราชทานใหม่บ้าง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ไปคอยรับเสด็จที่วัดเมืองบางน้ำจืด ซึ่งจะได้เสด็จพระราชดำเนิรไป

บำเพ็ญพระราชกุศลฉลองศาลาที่โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นในวัดเมื่อย่ำกลายนี้ สำหรับเจ้าเมืองศรีตวันกรมการถือน้ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษเสด็จลงเรือพระที่นั่ง วันนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าราชการแต่งเต็มยศออกเรือพระที่นั่งพร้อมด้วยกระบวรเรือนำเรือตามเสด็จพระราชดำเนิรไปเข้าปากน้ำเมืองตานี ไปตามลำน้ำระยะทางชั่วโมงหนึ่ง ถึงฉนวนหน้าวัดบางน้ำจืด ประทับเรือพระที่นั่ง เสด็จขึ้นประทับบนศาลาที่ทำใหม่ทรงประเคนสำรับพระสงฆ์ฉัน ๗ รูป มีพระครูพิพัฒสมณกิจ เจ้าคณะเมืองตานี ซึ่งเปนเจ้าอาวาสเปนประธาน พระสงฆ์ฉันแล้วทรงประเคนผ้าไตรแลเครื่องไทยทานของพระยาตานีจัดทูลเกล้า ฯ ถวาย พระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว เสด็จมาประทับพลับพลา อนึ่งพระยาตานีจัดการมหรศพมาเล่นในการฉลองศาลา มโนห์รา ๒ โรง มายงโรง ๑ หนังแขกโรง ๑ หนังไทย (คือหนังตลุง) โรง ๑ หนังนั้นให้เล่นกลางวันไม่ขึงจอ รำกฤชวง ๑ มีราษฎรชาวเมืองมาประชุมกันหลายพันคนเต็มไปทั้งลานวัด ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อขนมผลไม้ของบริโภคต่าง ๆ บรรดามีในตลาดทั้งสิ้น สิ้นเงิน ๘๙ เหรียญมาแจกราษฎรที่มาดูการเปนการครึกครื้นสนุกสนานกันมาก เวลาบ่ายเสด็จขึ้นบนศาลามีสวดมนต์พระสงฆ์ซึ่งฉันเช้ากับพระสงฆ์ในวัดเพิ่มเติมอีก สวดมนต์จบแล้วพระราชทานย่ามจัยมูลแก่พระครูพิพัฒสมณกิจ ๒๐ บาท พระสมุห์วัดใหม่ ๒๐ บาท พระอันดับในวัดบางน้ำจืด ๑๒ รูป ๆ ละ ๑๐ บาท พระอันดับวัดใหม่ ๗ รูป ๆ ละ ๕ บาท แล้วทรงโปรยทานที่บนศาลา ย่ำคนผู้หญิงให้อยู่พวกหนึ่ง ผู้ชายให้อยู่พวกหนึ่ง สิ้นเงินเฟื้องเงินสลึง ๗ ชั่ง แล้วเสด็จลง

ประทับที่ศาลาชั้นต่ำ ทรงติดแผ่นศิลาจารึกเรื่องที่ทรงพระปรารภสร้างศาลาแลพระราชทานชื่อวัดบางน้ำจืดว่า วัดตานีนรสโมสร แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับพลับพลา มีแกะชนกันหน้าพลับพลา พระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดีเปนผู้จัดการที่จะชนแกะ ดูเปนการสนุกสนานรื่นเริงตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดลงไปจนราษฎร มีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ไม่ขาด พวกบุตรภรรยาเจ้าเมืองกรมการก็พากันไปนั่งหน้าพลับพลาอยู่ตลอดงาร โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงิน ๑๐ ชั่ง ให้พระยาตานีไปแจกคนซึ่งมาทำงารในการรับเสด็จครั้งนี้

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นไปตามลำน้ำ ทอดพระเนตรที่เตาหม้อทำอิฐโอ่งอ่างที่ตำบลเคาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จกลับลงมาประทับหน้าตลาด เสด็จขึ้นยกประพาสถนนตลาด มีร้านขายผ้าผ่อนขึ้นมากกว่าแต่ก่อน เสด็จพระราชดำเนินไปถึงบ้านพระยาตานี ในรั้วระเนียดชั้นนอกมีโรงงารมหรศพแลร้านขายของ ที่หอนั่งมีโต๊ะยาวตั้ง ตรงโต๊ะขึ้นไปติดพระบรมรูป ที่บนโต๊ะตั้งต้นไม้ทองเงินสำหรับการพิธีใหญ่ ๒ ต้น เล็ก ๒ ต้น มีเทียนใหญ่คู่ ๑ เล็ก ๒ คู่จุดอยู่ ตั้งสัปตับตรแลเครื่องยศ พระยาตานี รายามุดาผู้ช่วย เครื่องพิธีเหล่านี้ได้ตั้งไว้เกือบ ๓ เดือนมาแล้ว เปนการฉลองตราตามธรรมเนียมบ้านเมือง มีพระสงฆ์ไทยมาคอยรับเสด็จอยู่ที่นั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามหนทางผ่านหน้าบ้านพระยายิริงเก่ามา ต่อไปเปนสุเหร่า มีโรงสวดย่อม ๆ หลังคามุงกระเบื้องหลัง ๑ หอระฆังหอ ๑ อีกฟากถนนหนึ่งก็เปนบ้านเรือนมีบ้านนิโซะอยู่ต้นทาง

พระรูปหมู่กับสมเด็จพระอนุชาธิราช ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

พระรูปนับแต่ซ้ายไปขวา

๑ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา

๒ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา

๓ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย



ถนนเลี้ยวไปตามทางริมน้ำเปนตลาด ปลูกต้นประดู่กลางถนนร่ม ใต้ต้นประดู่มีร้านเล็ก ๆ เรียงเปน ๔ แถว หันหน้าเข้าหากันเปนสองทาง คล้ายตลาดเมืองกลันตัน มีร้านประมาณ ๕๐–๖๐ ร้าน การค้าขายในเมืองนี้มีเข้าสาร เกลือ น้ำตาลโตนดเปนมากกว่าอย่างอื่น ต่อตลาดไปอีกหน่อยจนถึงคลองแยกเปนบ้านไทยแลจีนมาก เสด็จพระราชดำเนิรกลับจากตลาดแล้ว เสด็จตรงไปตามทางที่ขึ้นจากท่าหน่อยหนึ่ง ถึงที่หอนั่งบ้านพระยายิริง เปนโรงยกพื้นสูง ตกแต่งเปนพลับพลาที่ประทับ ภรรยาพระยายิริงกับพี่สาวซึ่งเปนภรรยารายามุดาเมืองกลันตันคนก่อน แลภรรยาพระโยธานุประดิษฐ ภรรยานิโซะญาติพี่น้องผู้หญิงมาจัดการรับเสด็จ ประทับอยู่ครู่หนึ่งเวลาที่จะรีบออกเรือพระที่นั่ง จึงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเปนค่าเบี้ยเลี้ยง ๕๐ เหรียญ แลโปรดให้แจกคนที่เกณฑ์ไปรับเสด็จ แลใช้การงาร ๒๐๐ เหรียญ แล้วเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง ไปถึงเรืออุบลบุรพทิศเกือบบ่าย ๓ โมง

บ่าย ๓ โมงครึ่งออกเรือพระที่นั่งแล่นกลับขึ้นมาข้างเหนือ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาฑีถึงเมืองเทพา ซึ่งเปนเมืองขึ้นเมืองสงขลา ที่ฝั่งแลขึ้นไปเห็นเขาลูกหนึ่งหลังหาดทรายยาว แลเห็นแหลมที่ต่อแดนกับเมืองจะนะ เปนภูเขาที่ติดต่อกันเทือกยาว เวลาที่เสด็จถึงนั้นเปนหมอกคลุ้มไปตามฝั่งเหมือนฝนตก พระยาสุนทรานุรักษ์ พระดำรงเทวฤทธิ์ เจ้าเมืองเทพา พระยาหนองจิก ขึ้นมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๓ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาฑี เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียงขึ้นไปตามลำน้ำเมืองเทพา มีเรือนโรง ๒ ฝั่งประมาณ ๔๐ หลัง ต่อนั้นเข้าไปเปนป่าไม้โกงกางไม้เสม็ด ลำน้ำเข้าไปข้างในยิ่งกว้างขึ้น มีบ้านหมู่หนึ่งประมาณ ๑๑ เรือน ๑๒ เรือนอยู่ฝั่งข้างขวา ฝั่งข้างซ้ายมีไร่ยาหลายไร่ มีคลองแยกแต่ลงเฝือกทำปลา พ้นจากนั้นขึ้นไปเลี้ยวหนึ่งถึงเกาะกลางแม่น้ำ เปนเกาะใหญ่อยู่ แม่น้ำที่ตรงนั้นกว้างใหญ่ ทั้งสองทางที่เกาะนี้มีนกชันชุม ทอดพระเนตรดักนกชัน ซึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์ได้จัดการต้อนเข้าไซตามวิธีที่เขาเคยทำกัน ด้วยนกชันนี้เปนนกชนิดหนึ่ง ขนาดนกซ่อม แต่หากินเวลากลางคืน วิธีที่ดักนั้นมีคนหัดร้องให้เหมือนเสียงนกชัน ไปซุ่มอยู่ในป่าพง เวลาฝูงนกชันบินมาหากินเวลากลางคืน คนร้องขึ้นให้ได้ยิน ฝูงนกชันสำคัญว่าเพื่อนกันกินอยู่ที่นั้น ก็พากันลงที่พงนั้น ครั้นเวลาเช้าตาฟางไปไม่ได้ คนจึงเอากิ่งไม้ปักกันเปนรั้ว เปิดช่องไว้แต่โดยฉะเพาะเอาไซที่ดักปลาไปตั้งไว้ตรงปากช่อง แล้วช่วยกันเอาไม้ฟาดพงต้อนฝูงนกชัน นกตกใจก็วิ่งเราะรั้วหาทางออกมาจนถึงปากไซ ก็วิ่งเข้าไซให้จับได้แทบ ๆ ทั้งฝูง ทอดพระเนตรดักนกชันแล้วเสด็จข้ามฟากไปที่พลับพลาหน้าหมู่บ้านที่เปนเมืองเทพานั้น มีเรือนเจ้าเมืองแลราษฎรประมาณ ๓๐ หลัง มีวัด ๆ หนึ่งเปนของเก่า แต่พระเทพา (เรือง) ผู้นี้ปฏิสังขรณ์ ขอรับพระราชทานที่วิสุงคามสีมา จึงพระราชทานนามวัดเติมท้ายอีกว่า วัดเทพาไพโรจน์ เพื่อจะให้ตรงกับนามเดิมของพระเทพาว่าเรืองนั้น โปรดพระราชทานเงินช่วยในการวัด ๒ ชั่ง

เสด็จกลับมาเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ แล้วโปรดให้พระยาไทรบุรีกับพระยาสุรพลพิพิธ[๑] ลงไปเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทในเรือพระที่นั่ง มีพระราชดำรัสด้วยประมาณค่อนชั่วโมง จึ่งโปรดให้จัดเรือกรรเชียงใหญ่ไปส่งเรือ แลโปรดพระราชทานเสบียงอาหารด้วย เวลาบ่ายโมงเศษออกเรือพระที่นั่งจากเมืองเทพา พบเรือเวสตาซึ่งรับหนังสือเมล์ออกมาหยุดรับหนังสือแลสิ่งของแล้วจึ่งได้ออกเรือพระที่นั่งต่อมา ฯ

๏ วันที่ ๔ สิงหาคม แล่นเรือพระที่นั่งอยู่ในทเลกว่าครึ่งวันมีคลื่นลมมาก เรือพระที่นั่งรีบเดินอย่างเร็วถึงอ่าวเสด็จเกาะพงันบ่ายโมงครึ่ง การซึ่งเสด็จอ่าวเสด็จอีกเปนครั้งที่สามนั้น เพราะน้ำจืดในเรือบกพร่องแทบทุก ๆ ลำ บ่าย ๒ โมงเสด็จขึ้นสรงน้ำที่ลำธารแล้วประทับอยู่ที่ปากธารเสด็จจวนพลบจึงเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ประทับแรมที่นี่คืนหนึ่ง ฯ

๏ วันที่ ๕ เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จลงเรือพระที่นั่งเล็กติกรรเชียงไปเสด็จขึ้นหาดน้ำตกอีกแห่งหนึ่ง อยู่ข้างใต้อ่าวเสด็จ มีลำธารไหลลงจากหน้าผา ถ้าเวลาน้ำมากเรือแล่นผ่านไปก็แลเห็น แต่ถ้าน้ำน้อยที่ริมทเลมีแต่ลำธารออกมาหน่อยหนึ่ง มีหาดทรายยัง เสด็จพระราชดำเนินเลียบฝั่งลำธารไปจนถึงเชิงเขา เสด็จขึ้นเขาประพาสต่อไปแล้ว ถึงก้อนศิลาใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งเปนที่สุดทางน้ำ ได้โปรดให้จารึกอักษร จ. ป. ร. แลศักราช ๑๐๘ ไว้ที่ก้อนศิลานี้ แล้วเสด็จกลับลงมาที่น้ำตก จารึกศิลาพระราชทานชื่อลำธารว่า ธารประพาส แล้วสรงน้ำที่ลำธารประพาส

---

๑ พระยาไทร อับดุลฮามิด ภายหลังเปนเจ้าพระยา พระยาสุรพล ยาคบ เปนอาว์พระยาไทร

นั้นพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า เสด็จกลับมาถึงเรือพระที่นั่ง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระยาไชยาซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ไปตรวจการเมืองไชยานั้น กลับมากราบบังคมทูลว่าเวลาน้ำซึ่งจะข้ามกระเส็ดได้เปนเวลาเช้า จึงได้ออกเรือพระที่นั่งแต่บ่าย ๕ โมง เพราะเปนเวลาลมสงบ เวลา ๒ ยามเศษถึงที่กระเส็ดทอดสมออยู่ภายนอก ที่เรียกว่ากระเส็ดนี้เปนหาดทรายใต้น้ำยังท่าปากน้ำพุมเรียงที่เมืองไชยาตั้งมีช่องฉะเพาะเรือใหญ่เข้าได้แต่เวลาน้ำขึ้น ต่อเข้าช่องกระเส็ดได้แล้วจึงจะไปทอดสมอที่ปากน้ำพุมเรียงได้ ฯ

๏ วันที่ ๖ เวลาย่ำรุ่ง เรือพระที่นั่งเข้าไปทอดอยู่ในกระเส็ดหน้าเมืองไชยา เวลาย่ำเที่ยงได้เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือกลไฟจักรนารายน์ลากเข้าไปในอ่าวเมืองไชยา ที่ปลายแหลมปากช่องขวามือมีศาลามุงกระเบื้องเฉลียงรอบหลังหนึ่ง เขาทำปรำแลตะพานฉนวนไว้รับเสด็จ แต่ไม่ได้เสด็จขึ้น ต่อขึ้นไปหน่อยหนึ่งถึงปากคลองพุมเรียงหยุดปล่อยเรือกลไฟ ตั้งแต่ที่ทอดเรือพระที่นั่งไปจนถึงปากคลอง ๔๐ นาฑีตีกรรเชียงเข้าไปอีก ๑๐ นาฑีพอถึงตะพานน้ำ ตามสองข้างทางเปนแต่ป่าสแกไม่มีบ้านเรือน ลำคลองไชยาแคบเพราะเปนคลองด้วนเขาจัดคนให้มารายอยู่ในน้ำประมาณแห่งละ ๖๐ หรือ ๗๐ คน เสด็จขึ้นบนตะพาน ๆ นี้อยู่ตรงบ้านพระยาไชยา ริมคลองเปนที่ลุ่ม น้ำทเลท่วมถนนต้องถมสูงขึ้นประมาณสองศอก ตีกระดานกันไว้ ฟากถนนข้างซ้ายมือเปนสวนมะพร้าว เสด็จพระราชดำเนิรไปประมาณสักสองเส้นเศษถึงสนามหญ้าหน้าบ้านพระยาไชยา ถมดินสูงพ้นน้ำทเลท่วม กว้างขวาง

ปลูกต้นมลิลาฉัตรขนาดใหญ่ ต้นสายหยุดต้นกระดังงารายรอบ มีดอกดกเต็มต้นทั้งสามอย่าง จนส่งกลิ่นหอมไปในบริเวณเหล่านั้น ฟากสนามข้างริมคลองมีเรือนห้าห้อง เฉลียงรอบใหญ่หลังหนึ่ง เรือนสามห้องสกัดหัวท้ายข้างละหลัง ชานกว้างปูกระดานสำหรับรับเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ไปมา ในเรือนหลังใหญ่มีห้องนอนสองห้อง ตั้งเตียงมุ้งม่านพร้อม ครั้งนี้จัดเปนที่รับพระบรมวงศานุวงศ์ มีเครื่องตกแต่งบริบูรณ์ ที่ตรงเรือนนั้นข้ามไปเปนบ้านพระยาไชยา ตีระเนียดไม้กระดานเรือนข้างในเปนเรือนฝากระดานบ้างกระแชงอ่อนบ้าง ที่ปลายสนามอีกด้านหนึ่งปลูกพลับพลาสามห้อง เฉลียงรอบกั้นเปนข้างหน้าข้างใน ข้างในมีเรือนย่อม ๆ หลังหนึ่ง ตกแต่งปูลาดดาดหุ้มด้วยผ้าแดงผ้าขาวผ้าลายมีเครื่องแต่งพอสมควร ดาดปรำกระแชงกว้างตลอดด้านหน้า กั้นรั้วทางมะพร้าวมีกล้วยไม้ห้อยตามชายปรำ ปูพื้นกระดานแลตั้งเก้าอี้ไม้เปนที่ข้าราชการเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เสด็จทอดพระเนตรที่เหล่านี้แล้ว เสด็จขึ้นประทับอยู่บนพลับพลาจนบ่าย ๒ โมง จึงเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนหน้าบ้านพระยาไชยา ผ่านหน้าศาลากลางไปเลี้ยวลงทางวัดสมุหนิมิต[๑] เสด็จทอดพระเนตรวัด พระสงฆ์ในวัดนั้นแลวัดอื่นมารับเสด็จ นั่งเต็มไปทุกศาลา พระราชทานย่ามจัยมูลแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควรทั่วกัน แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตาม

---

๑ วัดนี้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ สร้างเมื่อเปนสมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๓

ถนนท้องตลาด ในระยะที่เสด็จพระราชดำเนิรมานั้น มีบ้านเรือนหลายแห่ง ที่เกือบจะสุดปลายตลาดถึงวัดโพธารามเปนวัดโบราณซึ่งพระครูกาแก้วอยู่ พระอุโบสถหลังคาชำรุด ทรงพระราชศรัทธารับปฏิสังขรณ์พระอุโบสถซึ่งชำรุด ที่พระครูกาแก้วเริ่มจะทำนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาไชยาจัดการปฏิสังขรณ์ มีพระราชดำรัสด้วยพระครูกาแก้วครู่หนึ่งแล้ว พระราชทานย่ามเครื่องผูกมูลแก่พระครูซึ่งห้าตำลึง พระสงฆ์อันดับองค์ละกึ่งตำลึง แล้วเสด็จพระราชดำเนิรต่อไป เมื่อเสด็จวันนี้ข้างในพระราชทานเงินเข้าในการปฏิสังขรณ์ ๔ ชั่งเศษ เสด็จพระราชดำเนิรไปจนสุดตลาด เสด็จกลับทางเดิมประทับพลับพลา บ่าย ๕ โมงครึ่งเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ การเลี้ยงดูนั้นพระยาสวัสดิวามดิฐ[๑] เปนผู้ช่วยพระยาไชยาจัดการ

ที่เมืองไชยานี้ เขตแดนติดต่อกันกับเมืองหลังสวนที่ยางตำรุริมทเล ตวันตกต่อเมืองคีรีรัฐนิคมที่คลองยัน ด้านใต้ต่อเมืองกาญจนดิฐที่ปากคลองพันธูหาลำน้ำใหญ่ต่อกับลำน้ำ ซึ่งเรียกว่าคลองพุมเรียงเหมือนกัน ปลายคลองไปทลุออกทเล เปนคลองน้ำเค็ม คลองพุมเรียงเล็กซึ่งเข้าไปถึงเมืองนั้นก็เปนคลองด้วนดังกล่าวมาแล้ว การทำมาหากินของราษฎรทำนาเปนพื้น ต้นตาลในเมืองไชยามีมาก สินค้าที่เปนพื้นมีน่ารักซึ่งไม่มีที่ไหนสู้ นอกจากนั้นก็หวายไต้กระแชงมีมาก น้ำตาลมะพร้าวสุกรมีบ้างแต่น้อย แลกระดานไม่เคยมออกจากเมืองบ้าง

๑ พระยาสวัสดิ พึก ภายหลังเปนพระยาโชฎึกราชเศรษฐี เวลานั้นเปนนายอากรรังนก

สองพันแผ่น ขอนดอกก็มีผู้พบในป่าแขวงเมืองไชยา ต่อกับเมือง หลังสวนแห่งหนึ่ง เขาคิดจะทำในฤดูแล้ง ฯ

๏ วันที่ ๗ เวลาย่ำรุ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือจักร นารายน์จูงไปเมืองกาญจนดิฐ ทางในกระเส็ด เปนเวลาน้ำน้อยไปได้สัก ๔๐ นาฑีเรือกลไฟติดต้องรอเรือไฟเล็กมาลากต่อไป ไปได้โดยสดวก จนถึงดอนหน้าปากน้ำบ้านดอน ท้องเรือครือคนต้องลงช่วยพยุงไป เช้า ๕ โมงเรือเข้าถึงปากน้ำ เรือกลไฟเดิรได้สดวก แต่น้ำเชี่ยวจัด เวลาจวนบ่าย ๒ โมงจึงถึงพลับพลาที่บ้านดอนอันเปนที่ตั้งเมืองกาญจนดิฐ พอถึงฝนก็ตกลมพยุก็มา มืดมัวไม่มีแสงแดดเลย พลับพลาที่ตำบลนี้ อยู่เหนือตลาดขึ้นไปมาก ทำเปนที่ปรำเปนพื้นมีท้องพระโรงตรีมุข ดาด ลี่ซื่อฟ้าไขรกาหลังหนึ่ง มีที่ข้างในสองหลัง ชานแล่นกลาง หลังยาว ขวางข้างหลัง อีกหลังหนึ่งเปนที่เลี้ยงโต๊ะ หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ[๑] เปนผู้รั้งราชการเมืองจัดการรับเสด็จ

ลำน้ำเมืองกาญจนดิฐเรียกว่าแม่น้ำหลวง เปนแม่น้ำกว้างใหญ่ น้ำจืดสนิท ปลายน้ำขึ้นไปเปนสองแยก แยกข้างขวาเรียกว่าคลอง พุมดวง แล้วขึ้นไปแยกอีกสองแยก แยกล่างเปนคลองยัน แยกบน เปนคลองพะแสง ปลายคลองพุมดวงพ้นคลองพะแสงขึ้นไปเรียกคลอง พนม น้ำตกมาจากเขาในแขวงเมืองตะกั่วป่า แม่น้ำหลวงทางแยก ข้างซ้ายนั้นเปนแยกเปนคลองลำพูนคลองหนึ่ง ปลายขึ้นไปถึงเขาในแขวง

---

๑ หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ ยกรบัตร ผู้รั้งราชการเมืองกาญจนดิฐ ชื่อจำเริญ ณนคร เปนบุตรพระยากาญจนดิฐบดี พุ่ม ณนคร

เมืองนครศรีธรรมราชภูมิลำเนาค้าขายดี มีเรือสินค้ามากผลไม้ก็ชุกชุม วันนี้เดิมกะว่าประพาสแล้วจะเสด็จกลับไปประทับแรมเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศซึ่งทอดอยู่ที่กระเส็ด แต่ทางเสด็จมาไม่สดวกถึงช้าเกินประมาณ จะกลับไม่ทัน จึงต้องเสด็จประทับแรมที่พลับพลาบ้านดอน จัดการอย่างฉุกละหุก เพราะบรรดาผู้ที่ไปมีแต่เสื้อผ้าที่แต่งไปถูกฝนเปียก จึงทรงซื้อเสื้อผ้าตลอดจนผ้าห่มนอนของในตลาดพระราชทาน เวลาค่ำมีหนังตลุงมโนห์รา วันนี้ฝนตกตั้งแต่กลางวันตลอดรุ่ง อนึ่งหลวงพิพิธสุพรรณภูมินำช้างพังสีประหลาดช้างหนึ่งมาถวายทอดพระเนตร เปนสีประหลาดตามธรรมเนียม รูปร่างงามสูงสี่ศอกเศษ อีกช้างหนึ่งเปนช้างใหญ่รูปงามสูงห้าศอกงากาง จะส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ ทั้งสองช้าง ฯ

๏ วันที่ ๘ เวลาเช้า พวกจีนพ่อค้ามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท พระราชทานเงินหลวงพิพิธสุพรรณภูมิ สำหรับแจกคนทำงาร ๑๐ ชั่งแล้ว เช้า ๒ โมงเสด็จลงเรือล่องไปถึงตะพาน หน้าทำเนียบข้าหลวงใต้พลับพลาลงไป แล้วเสด็จพระราชดำเนิรลงไปตามถนนริมน้ำ ถึงวัดสามม่าย แล้วถึงท้องตลาดเสด็จประพาสครู่หนึ่ง ลงเรือพระที่นั่งที่ปลายตลาดริมวัดกลาง พระครูสุวรรณรังษีลงไปรับเสด็จอยู่ในเรือริมน้ำหน้าวัดเมื่อเสด็จขึ้นมา วันนี้มาคอยส่งเสด็จอยู่ในวัด พระราชทานปัจจัยมูลแก่พระสงฆ์ทั้งวัดกลางวัดสามม่ายตามสมควร ออกเรือพระที่นั่งจากท่าเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือไฟกอนิกรอฟต์ลากออกมาถึงที่ดอนเรือไฟติด ต้องตีกระเชียงออกไปถึงเกาะปราบ พวกเรือจักรนาราชนิรุงมาทางนอก เพราะน้ำในกระเส็ดเปนเวลาแห้ง เวลาบ่าย ๒ โมงมีพยุฝนตกมืดไป เสด็จขึ้นเรือกลไฟ

บ่าย ๓ โมง ๔๕ นาฑีถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ บ่าย ๕ โมงได้ออกเรือพระที่นั่งผ่านช่องกระเส็ดมาเวลา ๒ ทุ่มถึงแหลมคันทุลี ทอดประทับแรมอยู่ที่นี้ ๑๐ ทุ่ม ออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๙ เช้า ๒ โมงทอดสมอหน้าเมืองหลังสวน แลเห็นแหลมประจำเหียงข้างเหนือ แหลมบังมันเขาพลงข้างใต้ เปนปลายขอบเหมือนหนึ่งอ่าวกว้าง ๆ ที่ตรงกลางเปนที่เมืองหลังสวน มีเขาซับซ้อนมาก บางเขาต้นไม้เหลืออยู่บ้าง นอกนั้นเปนหญ้าคา เพราะคนถางทำไร่เข้า ทำอยู่สองสามปีแล้วก็ทิ้งไป จึงเปนป่าหญ้าคาอยู่โดยมาก น้ำแม่น้ำหลากแดงลงมาในทเลจนถึงที่เรือพระที่นั่งจอด พระยารัตนเศรษฐี พระจรูญราชโภคากร พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ พระอัษฎงคตทิศรักษา[๑] ลงไปเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท เวลาเที่ยง ๒๕ นาฑีเสด็จลงเรือพระที่นั่งกรรเชียง เรือไฟทอนิครอฟต์ลากตามร่องขึ้นข้างเหนือ ๑๘ นาฑีถึงปากช่องลำน้ำ เขาปลูกพลับพลาไว้รับเสด็จสองหลัง หลังนอกมีช่อฟ้าใบรกาแต่ไม่ได้เสด็จขึ้น เรือที่ลงมารับเสด็จบรรทุกเข้าของแลนำร่องมีเรือโขนอย่างบ้านนอกสองลำ ๆ หนึ่งยี่สิบห้ายี่สิบหกพาย ที่ปากน้ำมีบ้านเรือนหลายสิบหลัง ปลูกมะพร้าวในหมู่บ้านมาก ระยะทางตอนนี้มีที่ว่างเปนป่าไม้โกงกางเข้าไปจนถึงเขาตกน้ำมีศาลเจ้า ต่อนั้นไปหน้าเขาแห่งใดก็มีบ้านเรือนเปนหย่อม ๆ มีต้นมะพร้าวเปนระยะขึ้นไปไม่สู้

๑ พระยารัตนเศรษฐี คอซิมก๊อง ผู้ว่าราชการเมืองระนอง ภายหลังเปนพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี พระจรูญราชโภคากร คอซิมเต๊ก ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน ภายหลังเลื่อนเปนพระยา พระศรีโลหภูมิ คอซิมขิม ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ภายหลังเปนพระยาอัษฎงคตทิศรักษา พระอัษฎงคตทิศรักษา คอซิมบี้ ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ภายหลังเปนพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เปนสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ทั้ง ๔ นี้เปนพี่น้องกัน สกุล ณ ระนอง

ห่างกัน ประมาณ ๕๐ นาฑี ตั้งแต่นั้นก็มีสวนทุเรียนลางสาดหมากมะพร้าว รายขึ้นไปจนตลอดทางจนถึงพลับพลา เมื่อเข้าไปในลำน้ำฝนตกไม่หยุดพร่ำเพรื่อไปสองชั่วโมงกับยี่สิบห้านาฑีถึงบางยี่โร มีบ้านเรือนปลูกติดต่อกันไปตามริมน้ำเปนตลาดยาว มีวัดตามระยะทางขึ้นมา ๕ วัด บ่าย ๓ โมง ๔๕ นาฑีถึงพลับพลาบางขันเงิน มาแต่ปากน้ำอยู่ในสามชั่วโมงกับยี่สิบห้านาฑี ที่ซึ่งทำพลับพลานี้ เปนที่สวนราษฎร พระจรูญราชโภคากร ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวนซื้อตกแต่งทำพลับพลา อยู่ใต้บ้านพระหลังสวนลงมา ทางยกเดิรประมาณ ๒๐ เส้น พื้นที่ด้านหน้าเปนที่แจ้งหญ้าขึ้นแน่นเหมือนสนามที่คนปลูกกว้างใหญ่ ตัดทางเดิรตกแต่งเข้าเปนสนามหญ้า ปลูกเปนที่พักเจ้านายข้าราชการสี่หลัง โรงเลี้ยงสองหลัง ตะพานฉนวนทำเปนสามทางอย่างกระไดทองเงินนาก ตลิ่งสูง ๑๐ ศอก พลับพลาหลังคาทำเปนจตุรมุขโถง ดาดสีมีช่อฟ้าใบรกาหลังในเปนจตุรมุขกั้นฝากระแชงมีมุขกระสันชักติดกับหลังนอก มีหลังเล็ก ๆ แซกตามรักแร้อีกสี่หลัง ตกแต่งหุ้มดาดลาดปูผ้าขาวผ้าแดงผ้าดอก มีเครื่องเฟอรนิเชอต่าง ๆ คือเตียงนอนโต๊ะตู้เก้าอี้ตามสมควร ข้างหลังพลับพลาลงไปเปนสวนทุเรียนแลลางสาดเปนพื้น ต้นไม้อื่นมีบ้าง ตัดทางบรรจบให้ลดเลี้ยวเปนชั้นเชิง ที่หญ้าหนาก็ไว้เปนที่หญ้าตัดวงประจบเข้าเปนรูปกลมรูปรี เปนแฉกดาวตามแต่ที่สมควรจะเปนได้ ที่เปนโคกเนินสูงก็แต่งให้เปนรูปกลมบ้างเปนลอนบ้าง ปูหญ้าเพิ่มให้เขียวเต็มที่ ที่หว่างลายหญ้าปลูกต้นโกรต้นหมากเล็ก ๆ ต้นกล้วยเปนหมู่ ๆ มีเรือนข้างในหลังย่อม ๆ อยู่ในสวนสี่หลัง มีเครื่องใช้สอยคือ

น้ำ โคม กระโถนทุกหลัง แต่เรือนเหล่านี้จัดแต่เปนที่นั่งเล่น ที่กลางสวนทำเปนโรง ๘ เหลี่ยม ปูหญ้าเป่นขอบกลางเปนพื้นดินทุบเรียบ ตั้งโต๊ะเก้าอี้ไม้ไผ่รอบ ตามโคนต้นก็ทำเปนกรงนก มีนกยูงนกหว้า นกเงือกนกเปล้าไก่ฟ้า ตามต้นไม้มีชนิดกิ่งผูกไว้ แขวนแลติดกล้วยไม้ต่าง ๆ ทั่วไปทุกแห่ง รอบบริเวณพลับพลากั้นรั้วไม้ตาลยาวประมาณสักสามเส้น การที่ตกแต่งทั้งปวงเปนทำตามอย่างพลับพลาเหมือนครั้งเสด็จไทรโยค แต่เลือกที่เปนสวนเดิม มีต้นผลไม้กำลังเปนผล ทุเรียนเต็มทุก ๆ ต้น ลางสาดก็มีแต่อ่อน ดูเปนที่สนุกสนานมาก แต่ฝนตกพรำอยู่เสมอไม่ขาด

เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาไปตามทางถนน ซึ่งเขาตัดตั้งแต่บางยี่โรขึ้นมาจนถึงบ้านประมาณ ๖๕ เส้น ทางกว้าง ๘ วา โรยทรายเม็ดใหญ่ ตามสองข้างทางมีเรือนโรงติดกันประมาณ ๑๔ หลัง ๑๕ หลัง ปลายถนนเปนบ้านหลังสวน ภูมิที่กว้างใหญ่มีกำแพงล้อมรอบ มีตึกใหญ่ยาว ๘๐ ฟิต เปนสมุขหลังหนึ่ง ตึกสำหรับทำครัวข้างหลังยาวใหญ่อีกหลังหนึ่ง เนื่องเปนหมู่เดียวกัน ตึกกงสีสองชั้นอยู่ข้างซ้ายตึกใหญ่อีกหลังหนึ่ง ตึกแปดห้องเปนที่ว่าความ แลเล่นบิลเลียดสองชั้นอยู่ริมประตูบ้านหลังหนึ่ง หลังตึกมีกำแพงรอบเปนสวนไม้ดอกไม้ผล ดูเปนที่สบายดีทั้งบ้าน เสด็จกลับมาพลับพลาเวลาพลบ ลำน้ำนี้ขึ้นไปสองวันถึงพะโต๊ะปากทรง ซึ่งเปนที่ท่าแร่ดีบุกเปนท่าขึ้นที่ระเดิรข้ามไปเมืองระนอง ทางคืนหนึ่งถึงปลายน้ำตกจากเขา ที่นาในพื้นเมืองได้เข้าไม่พอคนกินต้องซื้อเข้ากรุงเทพ ฯ ที่สวนทำง่ายอย่างยิ่ง เพราะ

เปนที่ชุ่มชื้นอยู่เสมอ ทุเรียนนั้นจะเรียกว่าสวนหรือจะเรียกว่าป่าก็เกือบจะได้ เจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใด ปลูกทิ้งไว้กับพื้นราย ๆ ไม่ต้องยกร่อง เพราะน้ำไม่มีท่วมแลขุดลงไปที่ไหนมีน้ำในแผ่นดินทั่วทุกแห่ง เมื่อปีกลายนี้เปนอย่างน้ำมากก็ท่วมเพียงแปดชั่วโมงเท่านั้น เจ้าของสวนต้องเปนธุระแต่เวลาที่ทุเรียนมีผลต้องไปเฝ้า เมื่อแก่เก็บขายได้แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรต่อไป ไปที่ใดคงจะเห็นต้นทุเรียนอยู่เสมอ ๆ จำหน่ายออกจากเมือง ขายไปจนถึงบ้านแหลมเมืองเพ็ชรบุรี ทุเรียนที่เมืองนี้เนื้อหนาว่ามีน้อย ที่เนื้อบางอย่างทุเรียนเมืองนครมีมากดูลูกย่อม ๆ แต่ว่ารสดีมันมาก หมากมะพร้าวเปนสินค้าไปจำหน่ายกรุงเทพ ฯ นอกนั้นก็มีใต้หวายกระแชงเหมือนเมืองอื่น ๆ ไม่ใคร่จะมีที่ป่า ลูกค้าที่ส่งของไปขายทางเมืองระนอง มีทุเรียนกวนเปนต้น ขากลับรับด้ายผ้าของต่างประเทศเข้ามาจากเมืองระนองก็มีมาก

ทรงพระราชดำริห์ว่า เปนเมืองมั่งคั่งผู้คนมาก เจ้าเมืองสมควรจะเปนพระยาได้ จึงได้พระราชทานสัญญาบัตร พระจรูญราชโภคากรเปนพระยาจรูญราชโภคากร แลพระราชทานสัญญาบัตร หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ เปนพระกาญจนดิฐบดี ผู้ว่าราชการเมืองกาญจนดิฐด้วย ฯ

๏ วันที่ ๑๐ เวลาเช้าเสด็จพระราชดำเนิรไปที่สวนพระยาหลังสวนอยู่ใต้บ้านลงมาหน่อยหนึ่ง ปลูกมะพร้าว ปลูกพลู กาแฟ มังคุด มะไฟ เงาะ แลต้นผลไม้เมืองจีนต่าง ๆ ทั้งกานพลู จันทน์เทศ ทุเรียน ลางสาดนั้นเปนพื้นสวน เวลาบ่ายเสด็จลงเรือขึ้นไปตามลำน้ำ น้ำเชี่ยวหนักขึ้นไปทุกที แม่น้ำนั้นดูค่อย ๆ สูงขึ้นไป มีที่น้ำเชี่ยวโดยมาก น้ำอับมีน้อย

แลเห็นน้ำสูงได้ในระยะใกล้ ๆ เรือไฟทอนิครอฟต์ลากขึ้นไปสองชั่วโมงกับสิบห้านาทีถึงหน้าถ้ำเขาเงิน เปนถ้ำเสมอพื้นตลิ่ง ที่ต้องขึ้น ๆ ตลิ่งมิใช่ขึ้นเขา แต่ศิลาหน้าผาชันสูงใหญ่ดูงามดี มีสามถ้ำด้วยกัน ถ้ำกลางตรงหน้าไม่สู้กว้างใหญ่ ปากถ้ำเปิดสว่างมีพระพุทธรูปใหญ่ย้างย่อมข้างปิดทองใหม่ ๆ หกองค์ พระศิลาพม่าของพระยาระนองแลพระยาหลังสวนมาตั้งสององค์ ได้โปรดจารึกอักษรพระนาม จ. ป. ร. ตามที่เคยทรงจารึกไว้ที่ผนังถ้ำ แลโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเจดีย์ซึ่งทำค้างอยู่ที่ซง่อนศิลาหน้าถ้ำองค์หนึ่ง ถ้ำอีกสองถ้ำนั้นอยู่บนไหล่เขาสูงขึ้นไปถ้ำหนึ่ง ไม่ได้เสด็จทอดพระเนตร เขาว่ากว้างเท่ากันกับถ้ำกลางเปนแต่ฦกเข้าไป อีกถ้ำหนึ่งต้องเดิรเลียบเขาห่างตลิ่งเข้าไปหน่อยหนึ่ง ในถ้ำนั้นมืดเสด็จไปเพียงปากถ้ำ จะไม่โตกว่าถ้ำกลางมากนัก แต่มีค้างคาวจ้อกแจ้กไปทั้งถ้ำ เวลาเย็นเสียแล้วจึงได้รีบเสด็จกลับมา ขาล่องห้าสิบนาทีก็ถึงพลับพลา เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นบกจากพลับพลามาตามถนน ฟากถนนข้างริมน้ำเปนสวนมีเรือนเปนระยะห่าง ๆ ฟากข้างในเปนทุ่งนา ผ่านวัดด่านมาวัดหนึ่ง แล้วจึงถึงวัดโตนดซึ่งพระครูธรรมวิจิตรอยู่ เสด็จเข้าไปถวายยั่งจัยมูลแก่พระสงฆ์ประเดี๋ยวหนึ่ง แล้วเสด็จลงมายางยิโร มีซุ้มทรัมปลอาชทำด้วยไม้หมากทั้งต้น ปลายเสายังมียอดอยู่ ไขว่เปนตาชลอมประดับด้วยกล้วยไม้ พวกจีนที่ตลาดจุดประทัดตีม้าฬ่อรับเสด็จ ตลาดเปนโรงสองแถวไปตามลำน้ำคลองแคบไม่ได้เสด็จประพาส แต่เขาว่ามีเวลาเช้าตลาดออกเวลาเดียว มีคนขายของสดอยู่ในวันละ

๗๐ คน ๘๐ คน พวกที่อยู่บางขันเงินก็ลงมาจ่ายตลาดบางยี่โร เสด็จพระราชดำเนิรตั้งแต่พลับพลาจนถึงตพานน้ำครึ่งชั่วโมง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ล่องลงมาชั่วโมงเศษ เวลาทุ่ม ๒๕ นาฑีถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ ฯ

๏ วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เรือพระที่นั่งทอดท่าอ่าวเมืองชุมพร เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จลงเรือพระที่นั่ง ๑๒ กรรเชียง เรือกลไฟจักรนารายน์จูงเรือพระที่นั่งแลเรือพระที่นั่งรอง เรือกลไฟองครักษ์จูงเรือพระบรมวงศานุวงศ์ แลเรือทหารตามเสด็จเข้าไปในอ่าวแม่น้ำเมืองชุมพร เรือพระที่นั่งไปจนเหนือปากคลองบางยาง ประพาสตามลำน้ำแล้วกลับมาเข้าคลองบางยาง ประพาสลำคลองไปจนถึงบ้านท่ายางแล้วกลับเรือพระที่นั่งเสด็จกลับถึงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศเวลาทุ่มเศษประทับแรมที่นี้ เวลา๑๑ ทุ่มออกเรือพระที่นั่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาย่ำค่ำ ถึงอ่าวหน้าเขาสามร้อยยอดทอดเรือพระที่นั่งประทับแรม ฯ

๏ วันที่ ๑๓ สิงหาคม เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นบก พระวิชิตชาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมืองปราณบุรี พระพิไชยชลสินธุ์ ผู้ว่าราชการเมืองประจวบคิรีขันธ์ พระมหาสิงคิคุณ ผู้ว่าราชการเมืองกำเนิดนพคุณ เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แล้วเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นประพาสเขาสามร้อยยอด ประพาสในถ้ำแล้วจารึก จ. ป. ร. ๑๐๘ ไว้ที่หน้ามาในถ้ำแห่งหนึ่ง แล้วโปรดจารึกศักราชปีที่ได้เสด็จ

พระราชดำเนิรมาประพาสถ้ำนี้ไว้ อีกแห่งหนึ่งที่หน้าผาข้างซ้าย จ. ป. ร. ๑๐๘ นั้นเปนศักราช ๓ บรรทัด เรียงกันลงมา ๑๒๒๕, ๑๒๔๘, ๑๒๕๑, แล้วเสด็จประทับบนเนินศิลาตรงหน้าผาที่จารึกนั้นออกมา โปรดเกล้า ฯ ให้ฉายพระบรมรูปในที่นั้น เสด็จประทับอยู่ในถ้ำจนเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศ เวลาย่ำค่ำออกเรือใช้จักรมาตลอดรุ่ง ฯ

๏ วันที่ ๑๔ สิงหาคม เวลารุ่งเรือพระที่นั่งข้ามสันดอนเข้าปากน้ำเจ้าพระยา แล้วรอเรือที่ป้อมผีเสื้อสมุท พระยาสมุทบุรานุรักษ์กรมการ แลผู้ที่เคยมาถวายของเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เวลาเช้าโมงเศษออกเรือพระที่นั่งต่อมา ถึงท่าราชวรดิษฐ์เทียบเรือพระที่นั่งเวลาเที่ยง เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นประทับพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระราชดำรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการแล้ว เสด็จขึ้นประทับพระราชยานเข้าในพระบรมมหาราชวัง ฯ